

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

МАСТЕР РАД:

Mühimme Defterleri као извор за изучавање

историје Срба у XVI веку

Ментор:
др Данко Леовац

Студент:
Србољуб Пеовић, ИС 17/37

Београд, 2018.

Садржај

Увод	3
Први део: <i>Mühimme Defterleri</i> као извор.....	5
Настанак мухиме-дефтера	5
Објављивање мухиме-дефтера и досадашња истраживања	13
Други део: <i>Mühimme Defterleri</i> и основни проблеми историје српског народа у XVI веку.....	20
Демографска питања	20
Управна организација	26
Порези и правни положај.....	32
Верски живот	41
Закључак.....	45
Списак литературе и извора	46

Увод

Мухиме дефтери (mühimme defterleri – регистри важних одлука) је назив збирки бележака о одлукама Царског Дивана, врховног административног и судског тела османске државе. Значај ове групе извора је у томе што представља архив одлука Царског Дивана за период од средине XVI до почетка XX века. Због тога је значај ове збирке за проучавање историје османске државе већ одавно примећен у историографији османске државе.¹

До данас је XVI век у српској историји, као и цео период ране модерне историје уосталом, остао скоро потпуна непознаница. Стога је и данас актуелно питање, који извори османске провенијенције могу бити искоришћени за изучавање историје српског народа. Овим радом биће начињен скромни покушај да се презентују мухиме дефтери, то јест њихов део окупљен у фонду *Mühimme Defterleri* Архива Председништва Владе Републике Турске у Истанбулу као извор за историју Срба у XVI веку, те да се пружи евалуација њиховог потенцијала.

Као најбољи начин презентовања потенцијала овог фонда одабрано је да се рад састоји из два основна дела, при чему би први представио мухиме-дефтере уопште, а други би пружио преглед информација и евалуацију кроз призму четири питања која је аутор сматрао кључним (демографија, управна организација, правни положај и обавезе, те верски живот).

При писању овог рада су се истакла два основна методолошка проблема: одређивање хронолошког оквира и одређивање територијалног оквира рада. Хронолошки оквир је постављен тако да почиње кад и сам фонд (1559), а завршава се последњим дефтером у оквиру Дугог турског рата (1604). Што се територијалног оквира рада тиче, као што ће се видети, мухиме дефтери не пружају податке о етницитету поданика, тако да је тај проблем избегнут коришћењем оквира Српске патријаршије према берату патријарха Пајсија из

¹ Најстарији нама познати рад заснован на мухиме-дефтерима јесте Н. İnalçik, „Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü“, *Belleten* 46 (1948), 349-402. Први рад у ком је издат већи број хукума јесте М. Sertoğlu, *Muhteva Bakımından Başvekalet Arşivi*, Ankara 1955.

1615. године.² То значи да у подручје којим се овај рад бави спадају оне области Османског царства које су у тој години припадале ејалетима Будим, Темишвар, Босна, Ђула, Јегар, Кањижа, затим санџацима Скадар, Дукађин (Призрен), Вучитрн и Ћустендил, те кази Самоков. Овакво постављање територијалних оквира има својих проблема, попут могућег укључења хришћана који се нису осећали Србима у рад, као и остављања утиска да Срба није било у пограничним зонама других територијалних јединица (мислећи пре свега на погранична подручја санџака Видин и Софија). Ипак, тешко да постоји боље решење, будући да нема других, поузданијих, метода да се утврди нечији етницитет (изузев, у неким случајевима, ономастичким материјалом). Вероватно је, такође, да у раду са оваквом темом евентуално укључивање припадника других етничких група неће имати значајних последица, јер османска администрација није имала различиту политику према немуслиманима зависно од етницитета (уз ретке изузетке, попут Рома). Стога сматрамо да су овакви оквири оправдани.

При транскрипцији текстова на османском турском служили смо се углавном транскрипцијом која је дата у наведеним делима. Стога ће у овом раду бити заступљене различите транскрипције неких речи, али сматрамо да смо тако морали учинити, будући да већи део објављених дела не пружа факсимиле, или их пружа делимично.

² Р. Тричковић, *Српска црква средином VII века*, Београд 1980, 141-162.

Први део: *Mühimme Defterleri* као извор

Настанак мухиме-дефтера

До почетка 16. века, Царски Диван (*Dîvân-ı Hümayun*) постао је најважније законодавно и извршно тело османске државе.³ Иако се обично узима да су се владари повукли из рада Царског Дивана од времена султана Мехмеда II, они су и даље били поглавари Царског Дивана. Наступајући у име владара, Царски Диван се бавио административним, финансијским, војним, шеријатским и другим битним питања. Царски Диван је такође вршио надзор других институција и локалних власти, те пријем страних представника и преговоре с њима.⁴

Једна од најбитнијих функција Царског Дивана јесте била судска. Дивану су слате жалбе на рад локалних шеријатских судова. Уз то, Царском Дивану се могао обратити теоретски било који поданик, прескачући локалне судове, како црквене тако и шеријатске. Све тужбе, и најситније, морале су бити размотрене.⁵

Постојале су три врсте заседања Царског Дивана на двору: редовна заседања одређеним данима (*Alêlade Divân*), заседања ради кварталне исплате стајаће војске или пријема страних поклисара (*Galebe Divânı*) и ванредна заседања која је сазивао сам владар (*Ayak Divânı*).⁶ Свака врста имала је своје специфичности у виду састава и церемонијала, али су на *алеладе-дивану* током XVI века обично били присутни: велики везир, остали везири, казаскери Румелије и Анадолије, нишанџија, те дефтердари Румелије и Анадолије. Беглербег Румелије се такође придруживао заседањима, уколико је био у Цариграду. Заседањима су обично присуствовали, иако нису били чланови Царског Дивана, реисулкитаб, тезкиреџије, чавуши и нижи чиновници.⁷

³ A. Mumcu, „Dîvân-ı Hümayun“, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, İstanbul 1994, 431.

⁴ Исто.

⁵ R. Ahışhalı, „Dîvân-ı Hümayun Teşkilatı“, *Osmanlı Teşkilât*, Cilt VI, Ankara 1999, 27.

⁶ Mumcu, „Dîvân-ı Hümayun“, 431.

⁷ Исто.

Осим Царског Дивана, постојали су и дивани које су засебно сазивали исти чиновници који су присуствовали Царском. Најбитнији од свих био је диван који је сазивао велики везир у својој резиденцији (*İkinci Divanı*), у коме су учествовали и *реисулкитаб* (*reisülküttap*) и *чавуши* (*çavuşlar*). Током XVI века овај диван доносио је разне одлуке, али се његова самостална делатност огледала пре свега у саслушању жалби становника царства, те у именовању нових поседника тимара и носилаца функција (изузев највиших).⁸

Што се тиче судске функције, уколико је било могуће, тужилац и оптужени су довођени пред Царски Диван; уколико то није било могуће, тражени су подаци од локалног шеријатског судије (*kadi*), или је слат посебни чиновник (*mübaşir*) ради испитивања случаја.⁹ Изнети случајеви су обично били излагани казаскерима (*kazaskerler*) као врховним судијама.¹⁰ На засебним заседањима петком (*Mürâfaa Divânı* или *Cuma Divânı*) су казаскери решавали судске случајеве.¹¹ Изузетак су били становници који су припадали Истанбулу и околини (Ејуб, Галата, Ускудар), чији су случајеви разматрани средом (*Çarşamba Divanı*).¹²

Велики број одлука које је Царски Диван доносио је зато бележен од стране засебних канцеларија (*kalemler*). Начелник свих диванских канцеларија носио је титулу реисулкитаба. Главне канцеларије над којима је он председавао током XVI века биле су:

1. *Âmedi Kalemi*: Реисулкитабова посебна канцеларија. У њој су настајали документи спољнополитичке садржине, али такође и тајни документи. Њен начелник (*amedçi*) је био саветник реисулкитаба као незваничног вође спољне политике османске државе, као и његов човек од поверења.¹³

⁸ M. İpşirli, „Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı“, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, Cilt I*, ed. E. İhsanoğlu, İstanbul 1994, 167.

⁹ Исто, 32.

¹⁰ G. Káldy-Nagy, „Kādi ‘Askar“, *Encyclopaedia of Islam, Volume IV (IRAN-KHA)*, Leiden 1997, 375-376.

¹¹ İ. Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 2008, 212.

¹² İpşirli, „Klasik Dönem“, 167.

¹³ Y. Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1990, 21-22.

2. *Tahvil (Nişan, Kese) Kalemi*: Канцеларија која је водила записе о постављању и унапређењу везира, беглербегова, те уживалаца зеамета и тимара. Пошто би берат био написан у овој канцеларији, био је слат на преглед *амедчији* и потом постајао званичан.¹⁴
3. *Ruûs Kalemi*: Канцеларија која је водила белешке о постављању свих државних чиновника изузев везира, беглербегова и уживалаца тимара.¹⁵
4. *Teşrîfâtçılık Kalemi*: Канцеларија која се старала око церемонија.¹⁶
5. *Beylikçi (Divan) Kalemi*: Главна међу диванским канцеларијама. Питања која су разматрана на заседањима Царског Дивана су записивана у овој канцеларији и из ње слата даље. Начелник ове канцеларије (*beylikçi efendi*), фактички заменик реисулкитаба (отуд и назив *Divan Kalemi*), надгледао је рад осталих канцеларија и потврђивао исправност њихових докумената. Он је чувао и најважније одлуке донете у Царском Дивану, попут уговора са другим земљама, одлука на жалбе, решења о земљишним споровима и сл.¹⁷

Иако је Царски Диван доносио одлуке у име владара, он није нити био изнад владара, нити је делио власт са владарем. Одлуке доношене на Царском Дивану су за владара биле саветодавног карактера и нису биле пуноважне без његове потврде. По доношењу одлуке, чланови Царског Дивана тражили су пријем код владара, и тек по пријему и владаревој потврди, одлука би добијала законску снагу и била слата.¹⁸

Белешке о одлукама Царског Дивана, како је речено, чуване су у канцеларији *Beylikçi Kalemi*. До данас траје расправа о питању у ком се моменту процеса доношења одлука приступало писању белешке о њему. Основно питање које се поставља од самог почетка изучавања ових белешки јесте, да ли су оне скраћене копије издатих докумената, или су у питању нацрти према којима се

¹⁴ Исто, 20.

¹⁵ Исто, 20-21.

¹⁶ Исто, 22.

¹⁷ Исто, 20.

¹⁸ İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1984, 13.

касније писао издати документ.¹⁹ После свега што је досад истражено, изгледа да холистичко решење не постоји: негде је *датум записивања у регистар* ранији од *датума наредбе*, а негде није; негде се јасно види да је у питању одлука сведена на реченицу или две; негде постоје цртице, белешке, неке су белешке прекинуте у сред реченице, али већина бележака такве ствари нема. Стога изгледа да је одговор на наведено питање, да униформног процеса нема, већ да је писарима ово остављено као избор.²⁰

Свака од ових бележака је названа *хукум* (*hüküm* – одлука, наредба). Да би се разумела форма хукума, морају се прво анализирати основни елементи османске дипломатике. У османској дипломатици већина докумената има следеће елементе:

1. *Da‘vet* – Може се приближно превести као *инвокација*. Заједнички је елемент свим османским документима. У питању је реч *hî* или *hîve* која означава Бога, после које следи већа празнина.
2. *Tuğra* – Понекад означавана као *владарски монограм*, у питању је стилизовани потис владара којим се означава аутентичност документа.
3. *Elkāb* и *Muhabatın Adı* – Најприближнији превод речи *elkab* би био *атрибути*. Низ атрибута који иду уз име дестинатара, а који се пишу према одговарајућој титули. Уз њега се налази и име дестинатара (*muhabatın adı*).
4. *Di‘â*: – Најприближнији превод би био *молитва*. Одговарајућа молитвена фраза на арапском језику која иде уз одговарајућу титулу носиоца. Уз њу обично иде и неколико *преносних* фраза, које раздвајају *молитву* од наредног дела.
5. *Nakil* или *iblağ* – Дословно *пренос*. Део у коме се излаже разлог за писање фермана. Уколико је узрок писања новијег датума, обично се ставља на почетак реч *hâliyâ* или фраза *şimdiki halde* (*сада, у садашњости*). Уколико има више узрока, они се набрајају помоћу предлога *bundan akdem* (*пре*

¹⁹ G. Dávid, „XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri“, *Tarih Dergisi* 53 (2011), 297-298; S. Faroqi, „Mühimme Defterleri“, *Encyclopaedia of Islam. Volume VII (MIF-NAZ)*, Leiden-New York 1993, 470-471.

²⁰ Dávid, „XVI. Yüzyılda“, 297-298.

тога) или *bundan evvel* (првобитно). Разлог писања може бити наведен детаљно или сумаризован.

6. *Emir* – Дословно: *заповест*. По навођењу узрока писања документа, приступа се опису султанске заповести.
7. *Tekid* или *tehdid* – Дословно: *претња*. Овде се прописује казна (која може бити формална и стварна) која ће се извршити уколико се заповест не спроведе.
8. *Târîh* – Дословно: *датум*. На почетку обично стоји *tahrîren fî* или *hurîre fî*, за чим следи датум у облику дан-месец-година, с тим што уместо дана може стојати један од три циклуса у месецу: *еваил* (*evâil*; 1-10. дан у месецу), *евасит* (*evâsî*; 11-20. дан) или *евахир* (*evâhir*; 21-30. дан).
9. *Mahall-i tahrîr* – Дословно: *место писања*. Означава резиденцију у којој је владар боравио када је ферман састављен.²¹

Од ових елемената свега се неколицина појављује у већини хукума. Структура већине хукума своди се на име дестинатара (неретко има више од једног) или чак само његову функцију, у дативу, без елкаба и дуе, уз фразу *hüküm ki* (одлука је). Затим следи, обично сумаризовани, *nakil/iblağ* (с тим, што ако се помиње неко лице, уз њега обично иде дуа без елкаба), те *emir*, који почиње речима *buyurdum ki* (моја наредба је).²² Њега понекад прати *tekid/tehdid* и евентуално *târîh*. Нажалост, понекад тако скраћена форма лишава читаоца података који би могли бити од користи.

Хукуми су повезивани у тзв. *регистре државних одлука* (*mîrî ahkâm defterleri*; *ahkâm-ı mîrî*). Од 1640-их година је уведена нова терминологија. *Мири ахкам дефтери* настали када је велики везир боравио у Цариграду названи су *регистрима важних одлука* (*mühimme defterleri*). Уколико је велики везир био ван Цариграда, тј. ако је дефтере издао његов опуномоћеник (*rikâb-ı hümayun kaуmakamı*), дефтери су носили име *rikâb mühimmesi*, које би оквирно требало да значи *важне ствари (за време) рикаба*. У ратно време су речени дефтери слати

²¹ M. S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994, 100-113.

²² уп. Faroqhi, *Mühimme Defterleri*, 471.

главном заповеднику (*serdâr-ı ekrem*), те су одлуке писане у регистре зване *ordu mühimmesi*, приближно *важне ствари (за време) рата*. Уколико су, из неког разлога, и владар и велики везир били ван Цариграда, ови дефтери су називани *kaumakamlık mühimmesi*, приближно *важне ствари (за време) намесништва*.²³ Сви ови дефтери данас се конвенционално називају *mühimme defteri* и сматрају идентичним.²⁴

Није познато ни када је уопште почело бележење првих одлука. Исмаил Хаки Узунчаршили је тврдио да су први мухиме дефтери морали настати у време владавине султана Мехмеда II (1451-1481).²⁵ Најстарији откривени дефтер садржи белешке о шест месеци с краја 1544. и почетка 1545. године. Други најстарији дефтер бележи одлуке за годину 1552. После још једне седмогодишње паузе, трећи дефтер почиње 1558. и тек од те године почиње скоро непрекидана серија мухиме дефтера. Уз то, прва два мухиме дефтера немају класичну форму.²⁶ Имајући то у виду, Узунчаршилијева тврдња се може одбацити, иако остаје питање да ли је досад најстарији откривени дефтер заиста први.

Данас се највећи део мухиме дефтера чува у Османском архиву Председништва Владе Републике Турске (*Türkiye Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi*), у засебном фонду по имену *Mühimme Defterleri*. Овде се налазе 263 књиге, које покривају период од 1559. до 1905. године. Поменута најстарија два мухиме-дефтера не налазе се у овом архиву, већ у музеју Топкапи: први у Архиву дворца Топкапи (*Topkapı Sarayı Arşivi*), а други у музејској библиотеци (*Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi*).²⁷

Нажалост, проблем прва два мухиме-дефтера није једини. Мухиме-дефтер бр. 20 је данас изгубљен. Због проблема са класификацијом, три свеске су додате касније, а још два мухиме дефтера се тренутно налазе ван фонда (у фонду Камила Кепеџија).²⁸ Уз то, постоје и фрагменти окупљени у засебан фонд (*Mühimme Zeyli*; фонд се протеже у 17 свезака које покривају период 1576-1746). Неки фрагменти

²³ Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 82.

²⁴ M. S. Kütükoğlu, „Mühimme Defteri“, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 31, İstanbul 2006, 520.

²⁵ Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, 79.

²⁶ Dávid, „XVI Yüzyılda“, 306-307; Kütükoğlu, „Mühimme Defteri“, 521.

²⁷ Kütükoğlu, „Mühimme Defteri“, 521.

²⁸ Исто.

се проналазе и у другим фондовима.²⁹ Сем тога, све додатно компликује чињеница да 13 дефтера у фонду *Mühimme Defteri* нису стварно мухиме дефтери; реч је о дефтерима постављења (*ruûs defterleri*).³⁰ Три су главна узрока оваквој ситуацији: недовољна истраженост османске грађе, несистематично повезивање дефтера и својеврсни недостатак јасних граница између неких типова османских извора, који онемогућава класификацију.³¹

Иако је очита тежња онога ко је дефтере повезивао да поређа одлуке и дефтере хронолошки, постоје бројни хронолошки проблеми. Пре свега, бројни су хукуми који унутар дефтера немају своје датуме. За такве су хукуме истраживачи присиљени да претпоставе да су писани истог дана када и хукуми изнад њих,³² када и постоји датум, често се дешава да се не поклапају дан у недељи и датум, због чега се поставља питање поузданости датума уопште.³³ Унутар дефтера такође није стриктан редослед, због чега се десило да метода коју је користио Глигорије Елезовић у својим истраживањима (упоређивање првих и последњих датума између дефтера) одреди да је мухиме дефтер нумерисан бројем 6 старији од мухиме дефтера са бројем 5.³⁴ Уз све то, појава лакуна између појединих мухиме-дефтера доводи до питања, да ли су заиста пронађени сви мухиме дефтери.³⁵ Треба напоменути и да је нумерација мухиме дефтера настала тек у XX веку. Мухиме дефтери су оригинално били означени обично само именом савременог реисулкитаба или великог везира.³⁶

Овакви недостаци у повезивању мухиме-дефтера довели су до питања када су заиста повезани мухиме дефтери. Горе наведени хронолошки подаци навели су неке историчаре да сумњају у могућност да су мухиме дефтери били повезивани уопште (или да је бар дошло до ре-класификације, када су хукуми могли бити

²⁹ Dávid, „XVI Yüzyılda“, 306; Kütükoğlu, „Mühimme Defteri“, 521.

³⁰ Dávid, „XVI Yüzyılda“, 306.

³¹ Исто, 305. За детаљнији преглед в. А. Çetin, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, İstanbul, 1979, 49.

³² W. S. Peachy, „Register of Copies or Collection of Drafts? The Case of Four *Mühimme* Defters from the Archives of the Prime Ministry in Istanbul“, *Turkish Studies Association Bulletin* X/2 (1986), 80.

³³ Kütükoğlu, „Mühimme Defteri“, 521.

³⁴ Dávid, „XVI Yüzyılda“, 308.

³⁵ Исто, 306

³⁶ Исто, 296, фуснота 4.

измешани).³⁷ Из једне наредбе великог везира Јеген Мехмед-паше из 1738. године, чини се да је бар у 18. веку морала настати некаква класификација у хукумима.³⁸

Током XVI века одлуке из свих области су писане у мухиме-дефтере. Из мухиме-дефтера су се први издвојили дефтери жалби (*şikâyet defterleri*) почевши од 1649. године.³⁹ Затим су се, почевши од 1699. године издвојили дефтери кореспонденција са другим државама (*nâme-i hümmâyun defterleri*).⁴⁰ Током XVIII века се значај мухиме-дефтера значајно смањио (последњи мухиме дефтер покрива период од 23 године, док први у фонду *Mühimme Defterleri* покрива око годину дана).⁴¹ Канцеларија *Beylikçi Kalemi* 1797. године трансформирана и преименована у *Mühimme Odası*.⁴²

³⁷ Peachy, „Register of Copies“, 82.

³⁸ Faroqhi, „Mühimme Defterleri“, 470.

³⁹ Исто.

⁴⁰ Исто; Kütükoğlu, „Mühimme Defteri“, 521.

⁴¹ Kütükoğlu, „Mühimme Defteri“, 523.

⁴² Исто, 522.

Објављивање мухиме-дефтера и досадашња истраживања

До сада је Османски архив Председништва Владе Републике Турске објавио пет мухиме-дефтера. Уз ове мухиме-дефтере, објављена је још неколицина мастер-радова у Турској који покривају делове различитих мухиме-дефтера. Поменути мастер радови понекад не доносе факсимиле дефтера, а студенти су понекад необично транскрибовали или нису препознавали топониме или термине који се не односе на области данашње Републике Турске, због чега њихови мастер радови нису погодни за истраживање на истом нивоу као они које је објављивао Османски архив.⁴³

Приметно је да велики део грађе још није објављен. Потпуно су необјављена 44 мухиме-дефтера, док је у потпуности објављено свега 5. Према нашем рачуну, од свега 25.065 страна, колико има у дефтерима који покривају период XVI века (бр. 3-75, тј. до 1606. године), до сада је објављено укупно 8.970 страна, односно свега око 36% грађе.⁴⁴ Сматрамо да је најпрегледније табеларно представити шта је досад издато:

Табела 1 – Преглед досад објављених делова фонда *Mühimme Defterleri*⁴⁵

Број МД	Временски период	Број страна	Објављено страна	Објављено у:
3	1559-1560	570	570	3 Numaralı Mühimme Defteri (966-980/1558-1560). <Özet ve Transkripsiyon> –

⁴³ Велики део радова, на пример, индексира Александрију на Нилу и Скадар као исти град (оба се у османским изворима зову *İskenderiyye*), што није ретко и за Скопље и град Ускуп у области Киркларели (оба се у османским изворима зову *Üsküb* или *Üsküp*). То не значи да нема грешака и у издањима Османског архива, али су она присутна у знатно мањем броју.

⁴⁴ Број укупних страна рачунат је према водичу *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Т. С. Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü, İstanbul 2010, 9-11. Број издатих страна рачунат је према издањима у десној колони табеле.

⁴⁵ Речени водич (в. нап. 36) даје погрешне датуме при претварању хиџретских у грегоријанске датуме. Стога ће према реченом рачуну стојати датуми оних мухиме-дефтера које није исправио Геза Давид (G. Dávid, „XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri“, *Tarih Dergisi* 53 (2012), 347-349. Пошто водич даје само хиџретске године без датума, морамо користити његове податке за остале дефтере, али их означавамо звездицом (*) ради препознавања.

				<Tıpkıbasım>, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1993.
4	1559-1560*	213	0	
5 ⁴⁶	1565-1566	703	703	5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566). <Özet ve İndeks> – <Tıpkıbasım>, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1994.
6	1564-1565	673	673	6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565). I-II, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995.
7	1567-1569	1017	1017	7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569). I-IV, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1998-1999.
8	1569-1570*	173	0	
9	1570	122	122	O. Paşazade, 9 Numaralı Mühimme Defteri (977-978/1569-1570). <Özet ve Transkripsiyon>. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.
10	1571-1572	356	178	
11	1570-1571*	646	0	
12	1570-1571	646	646	12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572). I-II, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1996.
13	1570-1571*		0	
14	1569-1571	1798	0	
15	1571-1572*	287	0	
16	1571-1572	394	157	S. Bayrak, 16 Numaralı Mühimme Defteri'nin (238-394) Transkripsiyonu. Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2016.
17	1571*	30	0	
18	1571-1572	148	371	
19	1572	371	0	H. Muharrem Bostancı, 19 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin). Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.
20 ⁴⁷	0	0	0	
21	1573	336	336	S. Çelik, 21 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin). Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.
22	1573	353	107	R. Şahin, 22 Numaralı Mühimme Defterinin (H. 981/M. 1573) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 1-107). Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2014.
23	1573-1574	365	0	
24	1574	345	80	H. Çağlıkeçecigil, 24 Numaralı Mühimme

⁴⁶ Објављен само у форми препричаних хукума.

⁴⁷ Како је већ речено, мухиме дефтер бр. 20 је изгубљен.

				<i>Defteri'nin (H. 981-982/M. 1573-1574 1-80 s.), Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2014.</i>
25	1573-1574*	347	0	
26	1574-1575	343	0	
27	1575-1576	408	269	Ö. Döşemetaş, <i>27 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özet, Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (1-140)</i> . Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2014. Y. Aydın, <i>27 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özet, Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 280-408)</i> . Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2014.
28	1576	399	0	
29	1576-1577	230	230	G. Kahveci, <i>29 Numaralı Mühimme Defteri (984/1576) (Tahlil-Özet-Transkripsiyon)</i> . Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.
30	1576-1577	370	0	
31	1577	311	0	
32	1577-1579	398	0	
33	1577-1578	387	0	
34	1578	327	327	Y. Eren, <i>34 Numaralı ve H. 986/1578 Mühimme Defteri [s. 1-164] „Inceleme-Metin“</i> . Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011. S. Nacak, <i>34 Numaralı Mühimme Defteri (H. 986/M. 1578) Transkripti ve Değerlendirilmesi (164-326 Sayfaları Arası)</i> . Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.
35	1578	418	0	
36	1578-1579	381	0	
37	1578-1579*	278	0	
38	1579-1580	278	0	
39	1579-1580	363	238	E. Akçelik, <i>39 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (S. 1-118)</i> , Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2013. M. Yazıcı, <i>39 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 119-240)</i> , Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2013.
40	1579	331	0	
41	1579-1580*	504	0	
42	1579-1581	511	0	
43	1580	309	108	S. Sakarya, <i>43 Numaralı Mühimme Defteri (H. 988/M. 1580). Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi [s. 1-108]</i> , Kayseri 2014.
44	1580-1584	231	0	
45	1581*	388	0	
46	1581-1582	379	0	

47	1582	266	0	
48	1582-1583	380	0	
49	1583	161	0	
50	1583-1585	166	163	M. Karababa, <i>50 Numaralı Mühimme Defteri (991-993/1583-1585). Değerlendirme - Transkripsiyon (s. 1-80) Dizin</i> . Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004. A. Çukuyurt, <i>50 Numaralı Mühimme Defteri (993/1585). Değerlendirme – Transkripsiyon (s. 84-166)</i> . Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
51	1583	100	100	H. Ülker, <i>51 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)</i> , İstanbul 2006.
52	1583-1584	391	0	
53	1584-1585	339	0	
54	1584	291	291	F. Yazıcı, <i>54 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (1-154)</i> . Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2010. Ö. Sevilmiş, <i>54 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (153-220)</i> . Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2012. B. Karabıyık, <i>54 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (221-291)</i> . Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2012.
55	1584-1585	236	236	M. Günay, <i>55 Numaralı Mühimme Defteri</i> . Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1996.
56	1585	206	0	
57 ⁴⁸	1715-1786	147	0	
58	1585	357	0	
59	1585	78	78	Ö. Yüce, <i>59 Numaralı Mühimme Defterinin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi</i> . Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2007.
60	1585-1586	314	106	C. Yıldız, <i>Mühimme Defteri – 60 (Sayfa 209-314; Hüküm 492-942; Tarih 993-994/1585-1586) (Tahlil-Metin)</i> . İstanbul 1998.
61	1586-1587	131	100	M. Ali Atıcı, <i>Mühimme Defteri – 61 (994-995/1586-1587). Metin-Tahlil (Sayfa: 1-100; Hüküm: 1-243)</i> . Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.
62	1587-1588	271	0	
63	1587-1588	48	48	S. Kar, <i>63 Numaralı Mühimme Defteri (995-</i>

⁴⁸ Овај дефтер не само да је погрешно нумерисан, већ по свом садржају више одговара типу извора по имену *menzil defteri*, који дају податке о путовањима. За податке о овом дефтеру в. E. Dinceç, „Bir Menzil Defterine Göre III. Osman Dönemi'nde Yapılan Atamalar”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24 (2009) 71-81.

				996/1587-1588). <Özet ve Transkripsiyon>. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.
64	1588-1589	235	0	
65	1589-1590	241	0	
66	1588-1589	287	287	R. Aytaç, 66 Numaralı (H. 997-998/M. 1589-1590) Mühimme Defteri (İnceleme-Metin). Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.
67	1590-1592	235	0	
68	1590-1591	72	72	M. Karaca, 68 Numaralı Mühimme Defteri (Tasnif-Transkripsiyon). Master Tezi, Ankara 1999.
69	1592-1593	336	336	M. S. Kaya, 69 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (1-168). Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2013. F. Çiçek, 69 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (169-336). Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011.
70	1592	272	0	
71	1593-1594	412	0	
72	1594	472	472	Ö. Yılmaz, 72 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 1-159). Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2013. İ. Canpolat, 72 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 160-320). Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2013. A. Tanrivermiş, 72 Numaralı Mühimme Defteri (VR. 1-230). İnceleme-Metin. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014. Z. Şahin, 72 Numaralı Mühimme Defteri (VR. 231-473). İnceleme-Metin. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.
73	1594-1595*	590	0	
74	1596-1597	268	218	C. Taşkesenlioğlu, 74 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (1-117). Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2012. A. Acar, 74 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (121-241). Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2015.
75	1602-1604	331	331	S. Demir, 75 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (s. 1-171). Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2008. A. Keleş, 75 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (s. 172-331). Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011.

Први међу српским/југословенским историчарима и филолозима који је приметио значај мухиме-дефтера јесте Глигорије-Глиша Елезовић. Будући један од тројице чланова комисије Српске академије наука, заједно са Станојем Станојевићем и Фехимом Барјактаревићем, која је отпутовала у Цариград 1936. године, он је 1951. објавио свој рад.⁴⁹ Нагласивши потенцијал мухиме-дефтера за истраживање, Глигорије Елезовић је објавио *фихристе (каталоге)* целокупних дефтера бр. 6. и 5, са српским преводом.

Фехим Барјактаревић и Бранислав Ђурђевић су оштро критиковали овај рад, на више основа: наиме, Глигорије Елезовић није знао шта су мухиме дефтери; притом је објавио грађу за простор целокупне османске државе, са српским преводом; замерено му је и да је превише слободно преводио османски текст.⁵⁰ Бранислав Ђурђевић му је посебно замерио што је објавио мухиме дефтере из 1560-их који, према њему, нису били ни од каквог значаја за историју српског народа.⁵¹

Други рад о мухиме-дефтерима саставио је Ешреф Ковачевић.⁵² Снабдевши рад основним подацима о мухиме-дефтерима, Ешреф Ковачевић је објавио препричане хукуме из првих шест мухиме-дефтера који се тичу историје народа бивше Југославије.

До данас није било систематског објављивања и превођења мухиме-дефтера међу српским/југословенским историчарима и филолозима, већ су се објављивања сводила на објављивања појединачних хукума.⁵³

⁴⁹ G. Elezović, *Iz carigradskih turskih arhiva. Mühimme defteri*, Beograd 1951.

⁵⁰ F. Barjaktarević, „Glavni carigradski arhiv i ispisi iz njega“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 6-7 (1956), 283-299; B. Đurđević, „Gliša Elezović, *Iz carigradskih turskih arhiva – mühimme defteri*“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 2 (1951), 326.

⁵¹ Đurđević, „Gliša Elezović, *Iz carigradskih turskih arhiva*“, 322.

⁵² *Mühimme defteri. Dokumenti o našim krajevima*, priredio E. Kovačević, Sarajevo 1985.

⁵³ нпр. А. Фотић, „Обнова манастира Св. Саве Освећеног код Јерусалима 1613. године“, *Balkanica* XXI (1990) 225-238. Овај рад доноси и кратке коментаре о општим карактеристикама мухиме-дефтера.

Сврха овог је да покуша да поново скрене пажњу на значај и потенцијале фонда *Mühimme Defterleri*, који ће, надамо се, бити незаобилазна ставка приликом писања целовитих историја Срба у османској држави у будућности.

Други део: *Mühimme Defterleri* и основни проблеми историје српског народа у XVI веку

Демографска питања

Први и основни проблем истраживања историје српског народа током XVI века јесте одређивање на ком простору је српски народ живео. Ту се крије први и основни недостатак фонда *Mühimme Defterleri* као извора. Како мухиме дефтери не садрже податке статистичке природе, не може се очекивати да ће се добити подаци о демографским структурама и демографским процесима наталитета и морталитета. Како је већ одавно примећено у науци, османска администрација није препознавала етничке групе као засебне целине, од реченог фонда се још мање могу очекивати демографски подаци у контексту етничких група. Најбоље што хукуми из реченог фонда могу пружити јесте ономастички материјал, али је и он најчешће везан за поједина лица, а не за већи узорак.

Колико год био сиромашан подацима о демографским структурама, фонд је због своје природе изузетно богат подацима о демографским процесима. Најјучљивији демографски процеси у реченом фонду јесу миграције.

Миграције у Османском царству током XVI века се могу поделити у две групе. Прва су, условно речено, планске миграције, које су османске власти подстицале индиректним мерама, попут укидања повластица одређених слојева у унутрашњости царства и/или увођењем других у пограничним областима царства.⁵⁴

Фонд *Mühimme Defterleri* обилује примерима таквих планских миграција и османске политике према њима. За истраживаче историје српског народа посебно могу бити занимљиви бројни примери у којима су османске власти покушавале да

⁵⁴ М. Vasić, „Etnička kretanja u bosanskoj krajini u XVI vijeku“, *Godišnjak Istorijiskog društva BiH* XIII (1962) 236-237.

спрече бројне сеобе народа са простора некадашње тзв. Српске деспотовине у правцу севера и запада.⁵⁵ У табели испод налазе се хукуми који истраживачима могу бити од интереса:

Табела 2 – Хукуми са потенцијално корисним информацијама о политици Царског Дивана према насељавању серхада

Мухиме дефтер	Редни број хукума
3	988
5	1869
7	166, 439, 448, 449, 519, 2468,
12	626
34	644

Сем таквих сеоба, у реченом фонду је приметна и тенденција да овакве сеобе, које су доводиле до депопулације области у унутрашњости царства, замени подстицањем имиграције у Османско царство.⁵⁶ За истраживање историје српског народа посебно могу бити значајни подаци попут сеобе хришћана из околине Бихаћа у поједине пограничне области ејалета Босна 1592. године.⁵⁷ Од маргиналног значаја за историју српског народа су и два хукума о судбини сремских изгнаника на Галипоље.⁵⁸

⁵⁵ То се јасно може видети у хукумима где Царски Диван налаже да се спрече сеобе из санџака Смедерево, Крушевац, Зворник и Видин у ејалет Темишвар: *Göle fetholalı Semendire ve İzvornik ve Alacahısâr sancaklarının re'âyâsı ceste ceste olup Tuna'dan Tımsıvar câniblerine geçüp* (7 Numaralı I, 232).

⁵⁶ То се види на основу наредбе Царског Дивана да се у ејалету Темишвар примају само досељеници из Ердеља и других земаља, али не и досељеници из других крајева државе: (...) *anun gibi Erdel diyârından ve sâyir dâru'l-harbden gelenlere istimâlet virüp münâsib olan yirlerde temekkiün itdüresin. Ammâ; Memâlik-i Mahrûsem'den kimesne gelür ise kabûl itdürmeyüp girü yirlerine gönderesin* (7 Numaralı I, 166)

⁵⁷ *İçlerine sübaşı girmemek şartıyla yine dâru'l-harbden Kal'a-i Bihke adasından ve civârından sekiz yüz hâne gelür.* (7 Numaralı III, 259).

⁵⁸ в. 3 Numaralı, 738; 6 Numaralı I, 191-192. О сремским изгнаницима на Галипољу в. Ф. Емеџен, „Историја једне миграције с почетка XVI стољећа. Сремски изгнаници на Галипољу“, *Историјски часопис XLII-XLIII* (1996), 237-252.

Други тип су стихијске миграције. У питању су самостална расељавања читавих села или већег броја породица. У хукумима су најчешће као разлози таквих сеоба означене злоупотребе локалних представника власти (*zûlm*),⁵⁹ пореска преоптерећеност неких крајева,⁶⁰ те проласци војске.⁶¹ Становништво поред великих путева, попут оног у нахији Болван, сматрало обавезу *поклона* посебно непогодном.⁶² У погледу дестинација оваквих сеоба је знатно мање података него код планских миграција. Јасно је да је узрок томе чињеница да су овакве сеобе припремане без знања власти; у *серхаду* су биле посебно честе сеобе на простор других држава.⁶³ Занимљива је и појава да су поједини муслимани одлазили на простор других држава и мењали веру (ступајући у отпадништво, односно *irtidad*).⁶⁴

О овим миграцијама су вести нешто бројније него о планским миграцијама. Да ли је узрок томе велика заинтересованост османских власти о овом питању, или је у питању пука коинциденција, не може се претпоставити док се не објави комплетан фонд *Mühimme Defterleri*. У следећој табели наведени су хукуми који би могли бити од интереса истраживачима:

⁵⁹ (...) [*Semendire'de*] *ba'zı harâcîler ve koyun hakcılar re'âyâdan ziyâde alup zulm ü te'addî eyledükleri ecilden re'âyâ perâkende olup* (7 Numaralı III, 22).

⁶⁰ Жалба раје у Штипу: (...) *her kürekçi akçası yanınca bir kürekçi akçası ziyâde alınup ve gelen harâccılar defter-ı hâkânide olan cizyelerimüzden ziyâde ellişer ve kırkar akçalarımız almağla bu mertebe teklîfe kudretimüz kalmamışdır âhar vilayete perâkende olmamız mukarrerdür* (Çelik, 21 Numaralı, 83)

⁶¹ В. 5 Numaralı, 310.

⁶² (...) *Kazâ-i mezbûra tâbi' Bolvan nâhiyesinde Bobosna ve Kelice nâm karyeler yol üzre olup ve hem ulak bârgîrlerin beslemek için ta'yîn olunup şimdiye değin yıldan yıla dörder-beşer ulak bârgîrlerin alup* (7 Numaralı III, 110). О томе шта је поклон в. Р. Тричковић, „Поклон“, *Историјски часопис* 35 (1988) 55-74.

⁶³ (...) *mevâcibleri vefâ eyler iken hâlâ Bosna defterdârı olan Mustafâ sana i'tibâr itmeyüp neferât eşkiyasıyla ittifâk idüp hilâf-ı emr-i şerîf re'âyâya bir senede üç dört def'a salgun salup te'addî itmekle re'âyâ tahammül idemeyüp küffâr-ı hâksâr vilâyetlerine firâr itdüğü i'lâm olunmağla mezbûr defterdâr ref' olunup* (Aytaç, 66 Numaralı, 329)

⁶⁴ (...) *Klis sancagı serhadd olup ehl-i İslâm küffâr-ı liyâmla muhtelit olup kefereden nice kimesne İslâm'a gelüp ba'de-zamânin mürtedd olup ta'arruz olundukda girü müslimân olup nice müddet âyîn-i İslâm üzre iken mâl ü menâlin ve ehl ü iyâlin terkeyleyüp dâru'l-harbe varup kâfir olmagla ol cânibün re'âyâsına ihtilâl virüp mâl ü menâllerin ve ehl ü iyâllerin zabt u esîr olmak* (12 Numaralı, 390).

Табела 3 – Хукуми са потенцијално корисним подацима о стихијским сеобама

Мухиме дефтер	Редни број хукума
3	172
5	1066, 1101, 1812, 1979, 1989
6	1228
7	1684, 2019
12	585
21	170
51	105
66	442, 534

Колико, дакле, речени фонд може бити од помоћи у изучавању миграција? Како је речено, фонд је сиромашан подацима статистичке садржине. Но, у њему постоје подаци о појединачним миграцијама, каквих нема у другим документима османске провенијенције. Посебно су битни подаци о разлозима ових сеоба, који се у другим типовима извора могу наћи ретко или нимало.

Ради обнове села *Шојолоник* у санџаку Смедерево, султани Бајазид II и Селим II су ослободили речено место разних дажбина и дали му статус *касабе*.⁶⁵ Овакав процес исламизације краја кроз колонизацију изазвану пореским ослобађањима (*mu'afiet*) је од раније познат на примеру санџака Босна.⁶⁶ Важна чињеница коју речени хукум показује јесте да та појава није била ограничена само на речени санџак, иако је број оваквих хукума изразито мали.

Осим на пољу самих демографских процеса, остаје питање и колико фонд *Mühimme Defterleri* може допринети изучавању природних узрока демографских

⁶⁵ (...) *Semendire sancağında, Resde nâhiyesinde Şoyolonik nâm karye ahâlisi gelüp, merhûm Sultân Bâyezid Hân aleyhi'r-rahmeti ve'l-gufrân karye-i mezbûre şenlenmek için tavattun iden Müslimânları, öşr-i şer'îye'den ve âdet-i ağnâm ve cizyeden ve sâir resm-i dîvâniyeden mu'âf ü müsellemler idüp, câmi' binâ eylemek ile şenlenüp yüz yıl mikdârı mu'âfiyet üzre câmi'-i şerîf gözedüp* (...) (Paşazade, 9 Numaralı, 102-103).

⁶⁶ О колонизацији и исламизацији путем муафијета в. А. Handžić, „Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku“, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1-2 (1974) 60-68.

промена. Неколико пута се у фонду помиње глад изазвана подбачајем летине, за коју се може претпоставити да је била главни природни узрок демографских промена.⁶⁷ Иако су често видљиви напори османских власти да овакве узроке уклоне мерама попут забране извоза намирница на млетачка подручја,⁶⁸ или истраживања узрока труљења пшенице,⁶⁹ остаје питање да ли је релативна малобројност хукума који говоре о оваквим појавама последица тога да су узроци сеоба били углавном друштвени, или да су интервенције Царског Дивана биле изузетак пре него правило.

Међу хукумима фонда *Mühimme Defterleri* налазе се и наредбе о пописивању појединих санџака (*tahrîr*). Хукуми могу бити од користи прецизнијем одређивању времена вршења пописа који нису објављивани.⁷⁰

Из свега што је речено, јасно је да *Mühimme Defterleri* не може представљати главни извор изучавања демографске структуре, те демографских процеса морталитета и наталитета српског народа у Османском царству. Ту пописни (*tahrîr*) дефтери остају непревазиђени тип извора, упркос свим манама.⁷¹ Међутим, на пољу демографског процеса миграције *Mühimme Defterleri* пружа важне смернице на тему узрока и токова демографских промена. Дакле, као суплемент досад истраживаним изворима, фонд *Mühimme Defterleri* може пружити важне допуне и ставити податке статистичке природе у одговарајући контекст.

⁶⁷ Један од помена глади у санџаку Херцеговина: *Hersek Sancağı Begi Kâsım mektûb gönderüp, sâbikâ Hersek Sancağı'nda biner hamal zahîre gönderilü, gelüp hâlen cem'iyet emr olunup, vilâyet ziyâde kaht olup, zahîre lâzım olduğın bildirmeğın* (Paşazade, 9 Numaralı, 94).

⁶⁸ (...) *Vardukda anun gibi Bosna ve Hersek sancakları re'âyâsı taht-ı kazânuza varup, akçe ile zahîre almak istediklerinde mâni' olmayup, müte'âriz olmayın. Ammâ bu bahâne ile dâru'l-harbe tereke virmek câiz değildir.* (Исмо).

⁶⁹ B. V Numaralı, 82.

⁷⁰ Тако, на пример, постоји наредба о пописивању санџака Срем из 1559. године: 3 Numaralı, 193.

⁷¹ Тахрир дефтери су већ одавно препознати као корисни у српској/југословенској историографији. Прва два објављена тахрир-дефтера у бившој Југославији објавио је Хазим Шабановић: Н. Шабановић, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Сарајево 1964. и Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда, I-1: Турски катастарски пописи Београда и околине 1475–1566*, Београд 1964.

При проучавању реченог фонда у сврхе демографских истраживања, треба имати на уму порекло хукума, из кога потичу две потенцијалне препреке. Мање и постепене миграције вероватно нису примећиване од стране Царског Дивана. То значи да је врло вероватно читав један низ сеоба остао непримећен. Други потенцијални проблем би могао лежати у чињеници да не постоји начин да се провери веродостојност извештаја изнетих пред Царски Диван.

Управна организација

Друго кључно питање за историју српског народа у XVI веку представља начин управе Османског царства на територијама на којима је живео српски народ. Овим поглављем биће начињен покушај да се одговори на питање колико се речена питања рефлектују у фонду *Mühimme Defterleri*.

Према исламској правној традицији, исламска држава била је власник над свом обрадивом земљом (*arz-ı mîrî*). Управљање над миријском земљом била је једна од дужности нишанције. Коришћење све обрадиве површине било је, међутим, немогуће. Стога је земља издавана онима који су могли да је обрађују, то јест локалним сељацима, који су правно гледано били само опуномоћени уживаоци прихода са те земље (*müfeviddalar*). Земља је давана као тапијска (*tapulu*) или као закуп (*mukataalu*). Основна разлика је била што је посед над тапијском земљом доносио обавезу уживаоца земље да плаћа све рајинске дажбине, док је закупник плаћао само унапред прописану суму. Последица државног власништва је била немогућност уживаоца тапијске земље да прода земљу или одреди наследнике, али су његова права аутоматски прелазила на наследнике. Основне јединице тапијске земље биле су *читлуци* (*çiftlik*). Право на прикупљање прихода давано је спахијама. Земље на којима су убирали порезе носиле су различита имена, зависно од прихода (*hâssa, zeâmet, timâr, dirlik*). Један део земље налазио се директно под надзором централног фиска (*mâl-ı mîrî*), служећи као извор директних прихода за речени фиск.⁷² Два су карактеристична назива у земљама које је насељавао српски назив која се појављују у овој области: за читлук је често коришћен појам *baştina* (средњовековног порекла);⁷³ други су *филурџије* (*filurciler*), што је назив за кориснике поседа унутар царских хасова (*hâss-ı hümayun*), поседа под директним надзором централног фиска.⁷⁴

⁷² Детаљније о имовинским односима у Османском царству уопште: H. İnalcık, „Part I: The Ottoman State: Economy and Society, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Volume I: 1300-1600*, eds. H. İnalcık, D. Quataert, Cambridge 1994, 103-155.

⁷³ F. Emecen, „Baştina“, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul 1995, 135-136.

⁷⁴ H. İnalcık, „Filori“, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 13, İstanbul 1996, 106-107.

Фонд *Mühimme Defterleri* доноси вести о управљању тапијском земљом. Прва група информација која може бити од користи јесу злоупотребе од стране спахија. По свој прилици одузимање делова тапијске земље није била неуобичајена праксе, што се види на примеру санцака Босна.⁷⁵ Појављују се и примери додатних намета које су уводиле спахије.⁷⁶

Карактеристично је да су се групе од више баштина водиле као један читлук у сиромашним крајевима. На то указује пример наредбе за санцаке Херцеговина и Клис, у ком се заповеда да групе од 4-5 баштина треба водити као један читлук за потребе прикупљања дажбина.⁷⁷

Приметна је тежња да се обрађена земља проширује. Таква појава је забележена у Осијеку.⁷⁸ Види се да је у санцаку Босна долазило до миграција становништва на необрађену земљу ради избегавања плаћања спахијских данака.⁷⁹ Исто тако, донета је и одлука да се тапијска земља коју рајетини у санцаку Херцеговина нису обрађивали већ 15-20 година преда другима у тапију. У овом последњем се понавља још једно битно правило: земља која је била пуста преко три године, постајала је празна.⁸⁰

⁷⁵ (...)lâkin re'âyânun ve gayrun ekser tezallümleri çiftlik ü baştine husûsında olup kâdîlarun, sipâhîlerün ve âdemlerinin mektûblarıyla huccet virilüp tarlalar ve sınırları beyân olunmamağla gâlib olanlar; "Bu dahı benüm yirümdendür." diyü za'îflarun ellerinden yirlerin alup ve ba'zı kimesne sipâhînin şerîklerinden bir tarıkla mektûb alup kâdîlar ol mektûb mücebince hılâfına huccet virmeğin mâbeynde çok nizâ' olur(...) (7 Numaralı I, 254)

⁷⁶ Изузетно исцрпну жалбу ћемо свести на: (...)huccet virürler ve za'îmlerün ve sipâhîlerün sübaşılari mâl almak için öşri zamânında almayup te'hîr idüp re'âyâya zulmiderler ve sancakbeği cânibinden voyvodalar gezip her karyede re'âyânun evlerine konup müft ü meccânen koyunların ve yimeklerin ve yimlerin alup ve konmadukları karye halkından hânedan hâneye beşer-altışar akçaların alup(...) (Исмо).

⁷⁷ Hersek ve Klis sancaklarında ba'zı kimesneler dörder-beşer filorilü baştineleri ve dört-beş ispençe alınacak yirleri; "Bir çiftlikdür." diyü bir filori virüp ve ba'zı yirlerden defter-i atıkda hem öşr ve hem filori mukayyed olmağla mutasarrıf olanların edâsına iktidârları olmaduğı i'lâm olunmağın. (7 Numaralı III, 2498)

⁷⁸ Земља где се некад налазио пољана са царским шаторима зарад ратовања (Отаğ-ı Hümayun), недалеко од Осијека, претворена је у винограде и баште. Царски Диван је наредио да се ова пољана остави раји, а да се за војску нађе ново место. В. 5 Numaralı, 1325.

⁷⁹ Mektûb gönderiüb livâ-yı mezbûrda reyadan vergili göçüb ve âhar tarikle varub âhar beylerbeyliğinde sakin olub boz hâlî kalan yerlerin karındasları ziraat idüb kuvveti cebri geldikde cela-yı vatan etmistir deyu sipahileri müteveffanın karındasından yerleri alub âhara verüb teaddi eyledükleri (...) (Çağlikeçecigil, 24 Numaralı, 110).

⁸⁰ Nizâ' olınan yerler ol kimesnelerin on yıldan ziyâde tasarruflarında olup, üç yıl ale't-tevâlî bilâ-mâni' boz ve hâlî komayup, şimdiecek zirâ'at ve hırâset eyleyüp, cenb-i serîrde kânûn üzre tapuya müstehak olmış değil iken vilâyet kâtibi alup, kânûna muhâlif âhar tapuya virmiş ise câiz değildir. Men' idüp evvel asıl yerlere kadîmden tasarruf idenlere zabt ve tasarruf itdirüp, vilâyet kâtibi tarafından hılâf-ı kânûn ol vechile virilen hüccetlerine 'amel eyleyesiz (Paşazade, 9 Numaralı, 82-83).

У следећој табели дат је преглед хукума који истраживачима могу бити од интереса за истраживање ове теме:

Табела 4 – Хукуми са потенцијално корисним подацима о тапијским поседима

Мухиме дефтер	Редни број хукума
3	416, 988, 1585
5	1325
7	496, 1151, 1884, 2497, 2694
9	193
12	658
24	89, 357, 531

Како је већ речено, појединим областима су управљале спахије, које су добијале право убирања пореза на одређеним деловима османске територије. Слично попут уживалаца баштина, они нису могли располагати тимарима као приватним поседима.⁸¹

Пошто у мухиме-дефтерима нема много статистичких података, немогуће је из њих извучити статистике. На пољу на ком они пружају богатство података, догађајној историји, они су међутим незаменљиви. Захваљујући судској улози Царског Дивана, могуће је видети велики број жалби на неправде (*zülme*) спахија, те побуне и спонтане сеобе изазване њиховим поступцима.

Слична је ствар и са санџакбеговима. Посебно је занимљив случај Бајрам-бега, који је био санџакбег Срема. Његови поступци изазвали су побуну становништва Срема. Извесни становник Срема, за кога се у хукуму тврди да се назива *царем* или *војводом Павлем*, потражио је правду од Царског Дивана. Он је

⁸¹ H. İnalcık, *Economy and Society*, 115.

тврдио да се због поступака Бајрам-бега стотину села у санџаку Срем раселило.⁸² Убрзо је, међутим, завршио затворен у београдској тврђави,⁸³ где је и убијен,⁸⁴ што вероватно и не треба да чуди, будући да је Бајрам-бег у међувремену постао санџакбег Смедерева.⁸⁵

Управљање имовинским односима није била једина управна улога спахија и санџакбегова. Они су, такође, морали одржавати ред и мир на својим подручјима, што се види и из хукума у коме Царски Диван одбија да повласти групу *мартолоса* ради уклањања пљачкаша који су нападали становништво санџака Зворник, Смедерево и Крушевац, говорећи да је разлог зашто су бегови постављени одржавање реда.⁸⁶

Разбојништво (*eşkıyalık, harâmlık*) је, независно од узрока, показатељ слабости управног система Османског царства. Фонд *Mühimme Defterleri* је изузетно богат вестима о разбојништву током XVI века. Да би се демонстрирала бројност ове појаве, у табели испод дати су хукуми који се баве темом разбојништва:

Табела 5 – Хукуми који се баве појавом разбојништва

Мухиме дефтер	Редни број хукума
3	289, 384, 511, 516, 577, 714, 716, 807, 815, 1015, 1195, 1474, 1663
5	89, 179, 376, 377, 659, 769, 1139, 1183, 1298,

⁸² *Hâliyâ Sirem re'âyâsı cânibinden Pavla nâm zimmi gelüp Rikâb-ı Hümayûnum'a ruk'a sunup hâliyâ Semendire Sancağı Beği olan Bayram dâme izzühü için; "Bundan akdem Sirem sancağına mutasarrıf iken müşârun-ileyhün zulm ü cevrenden livâ-i Sirem'de yüz pâre kurânun re'âyâsı perâkende olup ve Belgrad'da binâ itdürdüğü evlerine bizi ve tavarlarımızı ücretsiz istihdâm itdürmüşdür. Zulminün nihâyeti yoktur."* (6 Numaralı 226).

⁸³ Б. 5 Numaralı, 74.

⁸⁴ Б. Исто, 158.

⁸⁵ Б. Исто, 129.

⁸⁶ (...) *Eger mesfûr Koçanya ma'den martolosları, mu'âf olındukları gibi mu'âf olmak üzre kazâ'-i mezbûrede Samana'dan altmış nefer martolos yazılıp Mustafa nâm sipâhî üzerlerine martolos-bası ta'yîn olunmasın arz eylemissin. İmdi, vilâyete beg nasb olinmakdan garaz, hıfz [u] hırâset-i memleketdür. Sancagunun hıfz u hırâseti senün uhdenedür. (...)* (3 Numaralı, 226)

	1339, 1444, 1893, 1909
7	135, 262, 321, 406, 611, 664, 968, 1221
9	121
12	328, 1068
19	429, 697
21	287, 678
22	43, 126
24	88
27	30
29	97
34	259, 366, 448, 527
39	140
43	69, 72
55	193
60	5
61	92, 108, 112
66	520
68	102, 592, 650
72	113, 515
75	15, 32, 220, 518, 683

Могуће је да оволика бројност потиче и од тога што је Царски Диван тема *побуна* (*isyân*) више бринула од других тема. Опет, ваља имати на уму и масовност ових појава. Тако су санџакбегови Дукађина и Скадра били приморани да траже помоћ околних санџакбегова (што, додуше, вероватно стоји у вези и са ниским вредностима прихода у њиховим санџацима).⁸⁷ Слично томе, разбојници на планини Кучајни и њихови пљачкашки упади на територијама трију санџака (Смедерево, Зворник, Крушевац) су честа тема у хукумима за речене санџаке.⁸⁸

⁸⁷ Бегови речених санџака су повремено тражили помоћ од околних санџакбегова: *ecilden Hersek ve İlbasan ve Avlonya ve Ohri sancaklarında vâkı' olan kılâ'un tüfenk-endâzlarından ve oklu ve yaylu piyâdelerinden voyvodalari ile taleb olundukda kifâyet kadar mu'âvenete irsâl eylemeleri için müşârün-ileyhim sancakbeğlerine ahkâm-ı şerîfe yazılıp sana irsâl olundu* (6 Numaralı, 287).

⁸⁸ нпр: *Dergâh-ı mu'allâ'ma mektûb gönderüp Semendire ve İzvornik ve Alaca-hisâr sınırları cem' olduğu Kürnemürde (?) nâm mahalde dâ'imâ harâmîler ekseriyâ Semendire sancagından ve gayrıdan anda cem' olup kazâ'-i Alaca-hisâr'da ve kazâ'-i mezbûreye karîb ma'denlerde alâniyen evler basup*

Порекло фонда *Mühimme Defterleri* дозвољава да се пре свега испитају проблеми управне организације Османског царства. Тешко да иједан други тип извора може дати толико детаљне податке на речену тему. Уз то, фонд може попунити и неке празнине и несигурности око управне организације, како је речено на примеру *кнезовских тимара*.

Главна два недостатка фонда у овом погледу леже у несистематичној природи фонда (то јест, чињеници да су у питању искључиво одговори Царског Дивана на поједине проблеме у појединим провинцијама), те потенцијално субјективној природи извора (како се види на примеру Павла из Срема, за кога се наводи да се прогласио за *цара* или *војводу*, упркос чињеници да је правду потражио на Царском Дивану). Други типови извора, попут канун-нама (*kānunnâme*) у погледу управних структура могу пружити далеко више података.

âdemler katl idüp ve mâlların garet idüp yine mahall-i mezbûra kaçıp zikr olınan sancaklara dağılmalarıyle ele getirilmek müte'assir olup ve vilâyet-i mezbûre halkı, fesâdlarından ziyâde rencîde oldukların ve kaza'-i mezbûre ahâlîsi biesrihim geliüp, Koçanya nâm cebel bundan esbak harâmî mecma'ı iken birkaç yirinde martolos yazılup ve üzerlerine yarar kimesne bas ta'yîn olunmagla ol diyârın halkı harâmîden emîn olmışlardır. (3 Numaralı, 227)

Порези и правни положај

Како је већ одавно у историографији примећено, правни положај неког поданика Османског царства зависио је од његових пореских обавеза.⁸⁹ Основна подела друштва у османској држави била је на *аскер* (*askerî*) и *рају* (*reâyâ*).⁹⁰ Основна разлика између припадника ова два слоја није била у вероисповести, како је старија литература обично претпостављала (и како и у новијој један део аутора претпоставља),⁹¹ већ у њиховим пореским обавезама; док *аскер* није плаћао никакве порезе, будући да су га чинили људи чије је функције Османска држава сматрала изузетно важним, *раја* је плаћала одређене пореске обавезе. Ово поглавље ће покушати да пружи одговор на питање колико је фонд *Mühimme Defterleri* може одговорити на питање какав је био правни статус различитих категорија становништва.

Приликом речене поделе на *аскер* и *рају* може се доћи до погрешног закључка да је правни статус раје свуда био исти. Ништа не може бити даље од истине. Како ће се видети кроз ово поглавље, раја је имала другачије обавезе зависно од припадности нечијем тимару или царском хасу, зависно од територијалне јединице у којој се налази, те зависно од постојања и врсте војне службе.

Највећи део раје припадао је тзв. *непривилегованој* раји, тј. оној која је плаћала све дажбине прописане у канун-нами свог санџака.⁹² Ова раја, како је речено, живела је на баштинама, пошто је у тапији (*tapu*) изразила пристанак на рајетинске обавезе.⁹³ Фонд *Mühimme Defterleri* не садржи прописе за поједине санџаке, али може приказати какве су последице различите пореске обавезе раје у различитим санџацима доводили до значајних последица. Такав пример пружају

⁸⁹ A. Fotić, „Tracing the Origin of a New Meaning of the Term Re‘âyâ in the Eighteenth-Century Ottoman Balkans“, *Balkanica* 48 (2017), 57.

⁹⁰

⁹¹ C. E. Bosworth, S. Faroqi, „Ra‘iyya“, *Encyclopaedia of Islam*. Volume VIII (NED-SAM), Leiden 1995, 404.

⁹² İnalçik, *Economy and Society*, 108-114.

⁹³ Исто, 108.

хукуми о покушајима спречавања сеоба раје у ејалет Темишвар. Узрок сеоба лежао је у томе што је основна пореска јединица, *кућа* (*hâne*) у санџацима Смедерево, Крушевац и Зворник била стварно домаћинство, док је у реченом ејалету *кућа* представљала задругу од више стварних домаћинстава.⁹⁴

Пореске обавезе непривилеговане раје која је живела на царским хасовима биле су друкчије. Основна разлика је што је раја која је живела на нечијем тимару плаћала део обавеза спахији, а део држави; тиме је била изложена опасности да спахија почне увећавати обавезе или уводити нове, о чему сведочи огроман број жалби Царском Дивану.⁹⁵ За разлику од њих, раја која је живела на царским хасовима плаћала је само држави тзв. *филирију*, која је представљала збир свих новчаних обавеза.⁹⁶ На српском етничком простору се део тих филурџија са војном обавезом називао *власима* (*eflâkîlar, eflâkî tâifesi, eflâkî raiyesi*).⁹⁷ И на хасовима су скупљачи пореза (*емини* и *амили*) вршили злоупотребе, али се према хукумима чини да је број жалби на њих значајно мањи. Раја је имала и радне обавезе. Чести су хукуми који наређују да раја поправља утврђења, мостове и путеве.⁹⁸

Поједине групе раје су добијале ослобођења од неких новчаних дажбина због вршења служби које су османске власти сматрале важним, војних или друге врсте.⁹⁹ Такве групе су називане *тиџџа* и *миселет*. *Повлашћене* групе са војним

⁹⁴ (...) *asıl sebep zikrolunan elviyede* cizye vü ispençe başa bağlu olup vilâyet-i Tımsıvar'da hâneye bağlanup bir hânede nice kâfir sâkin olup bir cizye vü ispençe virmekdür ve genc memleket olup az zamânda küllî tavara mâlik olur (...)* (7 Numaralı I, 233)

⁹⁵ B. 12 Numaralı II, 246.

⁹⁶ (...) *Semendire re'âyâsın umûmen harâca ve koyun hakkına kaydolunup ve yılda beş-on kerre teklîfât olmağla mütehammil olmayup vilâyet-i Tımsıvar'da ve Segedin ve Sirem ve Pojega sancaklarında re'âyâ filoriye kaydolunup; "Bir evde on kâfir dahı olursa bir altun* ile savılmak mukarrer (...)* (7 Numaralı I, 519)

⁹⁷ (...) *Bosna serhaddinde ba'zı kal'alar kâfir kal'alarına şöyle karîbdür ki, tüfenk âvâzı işidilüp Bosna serhaddiniün neferleri cüz'î olup küffâr, hisârlarından çıkup öğle zamânına değin serhad kal'alarına gelüp zarar irişdürmek mümkündür ve Bosna askeri sipâhî olup on güne değin haber olup yiğirmi otuz güne dek cem' olunmak* mümkün olmayup ve livâ-i mezbûrda Kobaş kazâsına tâbi' filoriye mukayyed olan eflâkîân tâiyefesi serhadde karîb hâzır u müheyyâ asker olup (...)* (7 Numaralı I, 294)

⁹⁸ B. V Numaralı, 193; B. и Çelik, 21 Numaralı, 119.

⁹⁹ M. Öz, „Reâyâ“, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 34, İstanbul 2007, 490-493.

обавезама на српском етничком простору били су дербенције, карамартолови и хусари.¹⁰⁰

Дербенције су, вероватно, биле најбројнија група *повлашћене* раје. Они се појављују у хукумима у готово свим санџацима на целокупном простору Османског царства.¹⁰¹ Дербенцијама нису проглашавани појединци, већ су читава села добијала дербенџијски статус. Хукуми потврђују да су они генерално имали дужност старања о безбедности путева који су пролазили кроз или у близини њихових села, а у замену за то су добијали ослобођење од групе обичајних ванредних дажбина (*tekâlif-i örfiyye, avâriz-ı divâniye*) и девширме.¹⁰² Но, то није једини узрок бројности ове групе *повлашћене* раје. Како се види из једног хукума о дербенцијама код Самокова, османске власти су могле да доделе дербенџијски статус из економских разлога, да би спречиле емиграцију због пореских оптерећења.¹⁰³

Остале групе *повлашћене* раје са војним обавезама (хусари, карамартолови, крајишници, доганџије) се јављају у хукумима само у неким областима.¹⁰⁴ Дешавало се и да становништво појединих места, попут становника Лакушије у санџаку Пожега, добије повластице ослобађања од редовних канунских пореза (*rüsûm-ı örfiyye*) због заслуга за успехе Османског царства.¹⁰⁵ Власи на *серхаду* су могли бити ослобођени радних обавеза (*cerahorluk, karakulluk*).¹⁰⁶ У санџаку Клис је 150 рајетина који су живели на граници према тврђавама Трогир и Шибеник

¹⁰⁰ нпр: (...) *Vilâyet-i Tımsıvar'da feth-ı hâkâniden berü vilâyetün ma'mûr u âbâdân olmasına ve mâl-ı mîrînün cem' u tahsiline ve ahâli-i vilâyete zarar u gezend kasdiden hırsuz u harâm-zâdenün ve şenî' u fesedenün elegetürilmesine sebeb olan knez ü husar u kara martolos u toğancı vaz' olunup ve cizye vü hukûkdan ve sâyir rüsûmât ü hüdemâtdan ve tek[â]lif-i örfiyyeden ve avâriz-ı divâniyyeden mu'âf olıgelüp*(...) (7 Numaralı I, 66).

¹⁰¹ Y. Halaçoğlu, „Derbend“, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, İstanbul 1994, 162-164.

¹⁰² Исто, 162.

¹⁰³ (...) *Samakov kazâsına tâbi' Sebuḥ (?) derbendi ahâlisi kadîmden derbend olup mezbûr derbendi iki yirde hıfzıdûp ve üç mahalde vâkı' olan köprilerin ta'mîrin ve dört yirde olan bataklıḡun tathîrin kabûl idûp hıdmet iderlerken mukaddemâ vilâyet tahrîr olundukda bir husûsdan perâkende olmaḡla defter-i hâkânide derbendlik üzerine kaydolunmayup hâliyâ karyeleri derbend âdeti üzere tahrîr olunursa zikrolunan derbendün perâkende olan re'âyâsın yirlü yirine getürmek ve üslûb-ı sâbık üzere mezbûr derbendün hıfz u hırâsetin itmek uhdelerine aldukların* (...) (7 Numaralı II, 346).

¹⁰⁴ нпр. у ејалету Темишвар: 7 Numaralı I, 232-233.

¹⁰⁵ В. V Numaralı, 149.

¹⁰⁶ (...) *cerahorlukdan ve karakullukdan ve sâyir tekâlifden mu'âf u müsellemler olmaları için emr-i şerîf inâyet buyurulursa yat u yaraklarıyla her zamânda hâzır olup eger sudan ve eger karadandur* (...) (7 Numaralı I, 249).

ослобођено дажбина ради одбране од млетачких упада.¹⁰⁷ Приметна је тенденција да се повластице таквих група током XVI века укидају као непотребне.¹⁰⁸

Сем група са војним обавезама, постојале су и поједине групе које је држава ослобађала дажбина због важности њихових професија. Такви су били људи који су копали и прерађивали шалитру, и који су били заступљени у селима ејалета Будим и Темишвар.¹⁰⁹ На подручју санџака Ћустендил, као и околних санџака (у Левом крилу Румелије) су у хукумима нарочито заступљени *целепи* (*celebler*). Целепи су узгајали овце које су османске власти за своје потребе сваке године откупљивале, и због те службе су ослобођени ванредних пореза. Уз њих су ослобађани и соколари, узгајивачи пиринча, ђумурџије и рудари.¹¹⁰

Неколико пута се за становнике Самокова и околних места користи термин *samakovci*,¹¹¹ с обзиром да је суфикс **-ci* углавном суфикс који се користи за називе занимања,¹¹² можда има места претпоставци да су речени људи припадали некој посебној категорији; у хукумима, међутим, нема помена о некаквом посебном статусу становништва, а ни у досадашњој литератури.

Посебно место у историји српског народа XVI века имају *кнезови* и *примићури*. Обично се дефинишу као старешине група становништва које су служиле као спона између власти и раје.¹¹³ Један хукум за санџак Смедерево јасно потврђује да су кнезови и примићури имали основни задатак прикупљања пореза. Обавезе су им биле и да одржавају ред, да иду са војском за време рата, те да помажу градњу бродова и мостова. Примићури су још имали и обавезу да враћају

¹⁰⁷ (...) *Vusûl buldukda, emrüm üzre mahall-i mezbûri hıfz u hırâset eylemek için münâsib olanlardan hırâset sartı ile yüz elli nefer kimesneyi defter eyleyüp Âsitâne-i Sa'âdetüm'e geldüğünde arzeyelesin ki, mu'âf olmak için ahkâm-ı serîfe virile.* (12 Numaralı II, 246).

¹⁰⁸ (...) *Vusûl buldukda, kifâyet mikdârı martolos u pirimikür alıkoyup tahrîr idüp dahı kara martolos u husar u toğancıyı ref' eyleyesin.* (7 Numaralı I, 66).

¹⁰⁹ В. V Numaralı, 192.

¹¹⁰ *Şöyle ki mezkûrlar kadîmî yazılı celebler iken mücerred celeblik hıdmeti eylemamek için ol vechile sonradan ma'denci ve kömürçi yazıldık diyü ta'allül iderlerse yazılı celebler iken aher nesneye yazıldıkları takdîrce defterden ihrâc eyleyüp her birine aher defter mücebince vakti ve mevsimi ile ihrâc itdirüp ta'allül ve bahâne itdirmeyesin* (Akçelik, 39 Numaralı, 203).

¹¹¹ (...) *Taht-ı kazâna tâbi' Koriha (?) nâm karyede mütemekkin olan Üveys nâm ribâhâr iki-üç yüz bin akçaya kâdir kimesne olup Koriha (?) ve İstevdene (?) ve Berf (?) Samakovı ve Kraldol (?) eğsercilerin ve samakovcılarını kendüye borçlu idiüp* (...) (7 Numaralı III, 10).

¹¹² G. L. Lewis, *Turkish Grammar*, Oxford-New York 2000, 59.

¹¹³ В. Д. Бојанић, „Јадар у XVI веку“, *Јадар у прошлости*, Лозница 1985, 80.

бегунце из својих села.¹¹⁴ Да су кнезови били старешине нахија, а примићури старешине села, како је то тврдио Бранислав Ђурђевић,¹¹⁵ не може се потврдити ни одрећи према хукумима. Иако примери санџака Смедерево и Зворник као да потврђује такву претпоставку,¹¹⁶ постоје и изузеци.¹¹⁷

Како је раније речено, *аскер* је представљао све оне поданике османског владара који нису плаћали никакве порезе. У старијој литератури схватање да су припадници *аскера* могли бити искључиво муслимани је готово општеприсутно.¹¹⁸ До данас су, међутим, идентификоване две групе хришћанског *аскера* на српском етничком простору: хришћанске спахије и хришћански део плаћених мартолоша.¹¹⁹

Поједини извори српског порекла потврђују постојање спахија током последњих деценија XVI века.¹²⁰ У фонду *Mühimme Defterleri*, међутим, постоји један хукум који помиње проширење тимара на рачун царског хаса за *неверничке* спахије у санџаку Смедерево.¹²¹ То би могло да значи да су такве спахије наставиле да постоје, али је овај хукум, по свој прилици, усамљен. То би могло значити да је у том периоду хришћански спахија био реткост. Остаје и питање да ли би речене спахије могли у ствари бити кнезови, будући да постоји један извор који помиње *кнезовске тимаре*.¹²² Како хукуми, међутим, показују да османска администрација познаје установу кнезова (*knezler*), те како је речени извор усамљен, чини се да речене спахије ипак нису били кнезови.

¹¹⁴ (...) *ol hizmeti biz kabûl idüp mâl-ı mîrî cem'ine mu'âvenet idüp ve kangı primükürün karyesinden bir ra'yyet girîhte olsa harâcına zâmin olup ve girü yirine götürelüm ve sefer-i hümayûn vâkı' oldukça bile esüp köpriler ve gemiler ta'mîrine mu'âvenet idelüm ve biz seferde olduğumuz zamânda girü ebnâmuzdan ve karındaslarımızdan kifâyet mîkdârı âdem bulup vilâyet muhâfazası hizmetin itdürelüm diyü iltizâm idüp (...)* (3 Numaralı, 704).

¹¹⁵ Б. Ђурђевић, „О кнезовима под турском управом“, *Историски часопис* 1-2 (1948) 132-166.

¹¹⁶ У реченом хукуму за санџак Смедерево помиње се примићур као неко чија је јурисдикција над једним селом (*primikür karyesinden*; в. нот. 106); у хукуму за Зворник се помињу *кнезови, попови и остали ајани* (V Numaralı, 293).

¹¹⁷ в. Н. С. Шулетић, *Сремски санџак у XVI веку. Докторска дисертација*, Београд 2013, 116-117.

¹¹⁸ Преглед литературе у: Fotić, „Tracing the Origin“, 59-62.

¹¹⁹ в. Н. Inaldžik, „Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva. Hrišćanske spahije u Rumeliji u XV vijeku i njihovo porijeklo“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 3-4 (1952/1953), 23-54.

¹²⁰ в. Г. Томовић, „Ктитори манастира Свете Тројице Пљеваљске“, *Гласник Завичајног музеја*, књ. 7 (2010), 37-55.

¹²¹ (...) *ol kâfir sipâhilere mezâri'de bir mikdâr tûmâr ta'yîn eyleyüp sagîr (...)* (Akçelik, 39 Numaralı, 117).

¹²² Ђурђевић, „О кнезовима“, 136.

О плаћеним мартолосома (*ulûfeli martoloslar*) има далеко више помена. Фонд *Mühimme Defterleri*, међутим, не доноси прегршт нових вести о њима. Оно што је већ познато о њима, само се може потврдити: вршили су службу по тврђавама за коју су били плаћани,¹²³ и били су претежно хришћани, иако су заповедници били искључиво муслимани.¹²⁴ О разликама између плаћених мартолоса различитих крајева не може се ништа значајно рећи без статистичких података којима, како је већ речено, мухиме дефтери не обилују. Овако је истраживач остављен са фрагментарним подацима о појединим посадама плаћених мартолоса.

Хукуми који говоре о положају раје су превише бројни да били изложени у табеларном приказу. Стога је табеларни приказ хукума ограничен на оне потенцијално корисне за истраживање положаја повлашћене раје:

Табела 6 – Хукуми са потенцијално корисним подацима о положају повлашћене раје и аскера

Мухиме-дефтер	Редни број хукума
3	494, 867, 1293, 1343, 1585
5	642, 901, 1205, 1864, 1893
6	217, 393, 1277
7	113, 114, 121, 170, 192, 223, 494, 496, 581, 800, 923, 963, 1143, 1151, 1204, 1534, 2186, 2260, 2528, 2597
10	303
12	342, 626, 1079, 1164
19	34, 35, 65, 583, 677
21	259, 287, 397, 543
22	43, 54, 126
24	148

¹²³ В. нпр. 7 Numaralı I, 149.

¹²⁴ То се може закључити и на основу једног кратког списка мартолоса у Будиму: *ve martoloslardan Hasan Ağa'ya tâbi' Kürekci Yako ve Velî Ağa'ya tâbi' İvan ve Hasan Ağa'ya tâbi' mezbûr Yako'nun karındaşı Kozdan ve Ferhâd Ağa'ya tâbi' Yovan ve Receb Ağa'ya tâbi'* (7 Numaralı I, 482).

29	97
34	546
39	61
60	394
66	300
69	372

Обавезе које је раја имала према османској држави се условно могу сврстати у три категорије: дажбине (у новцу или натури), радне обавезе (укључујући ту и обавезе у рату) и *девишрма*. Овај одељак има сврху да прикаже како изучавање фонда *Mühimme Defterleri* може допринети разумевању економског положаја српског народа у XVI веку.

Како је у историографији већ давно примећено, порески систем османске државе представљао је прави мозаик у погледу врста дажбина, износа дажбина и повластица.¹²⁵ Сваки санџак је практично био засебан порески систем. Стога је и овде јасно да фонд *Mühimme Defterleri* не може пружити значајан допринос. Информације о порезима се свode на појединачне наредбе где је Царски Диван одређивао износе или је мењао начин исплате одређених пореза.¹²⁶

Речени фонд зато пружа обиље података о ономе што се дешавало у стварном животу. Огроман је број жалби које су поднете о самовољи спахија или службеника који су били задужени за скупљање пореза (а који су на српском етничком простору обично носили звање *voyvoda*).¹²⁷ Обично се жалбе односе на висину пореза или на начин на који је порез скупљан (односно ко је све

¹²⁵ Уопштено о османском пореском систему: M. Macit Kenanoğlu, „Vergi“, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 43, İstanbul 2013, 56-57.

¹²⁶ Пример у санџаку Дукађин: *Ahmed Çavuş vardukda mukayyed olup hüccet-i mezbûrede zikr olunan akçeyi bulan kimesnelerden ahsen vechile tetebbu' idüp göresin. Fi'l-vâki' zikr olunan akçe ol mîkdâr midir? Yohsa daha zîyâde midir anun gibi dahi ziyâdesi olup ikrârlarıyla zâhir olursa bâkîsin dahi tahsîl idüp gönderesin. Bu bâbda müşârûn-ileyh Ahmed Çavuş mübâşir ta'yîn olunmuşdur. Husûs-ı mezbûr çavuş-ı müşârûn-ileyh mübâşeretile görüp neye müncer olur vukû'î üzre müşârûn-ileyhle arz eylesin.* (Nacak, 34 Numaralı, 107)

¹²⁷ (...) "hâlâ Semendire Begi olan Hasan dâme uliüvvühûnun voyvodaları; "Bal u yağ ve arpa lâzîmdür." (...) (12 Numaralı II, 888).

опорезиван).¹²⁸ Сем тога, постојали су и случајеви где су људи са фалсификованим документима или печатима.¹²⁹ Опомене о томе да се *повлашћеној* раји не наплаћују порези вероватно сведочи да је таквих случајева било.¹³⁰ Осим таквих случајева, може се из опомена, попут оне за Зворнички санџак видети и да су рајетини понекад сакривани за време пописа.¹³¹

Сем дажбина, раја је имала и радне обавезе. Као што је већ навођено, одређени слојеви *повлашћене раје* имали су радне и војне обавезе у замену за ослобођење од пореза. Радне обавезе су дефинисане у санџачким канун-намама, а фонд *Mühimme Defterleri* може послужити само за приказивање појединачних случајева таквих обавеза.

О одузимању деце од родитеља ради припреме у дворској служби (*devşirme, pencik*) има свега неколико хукума. Да ли је ово последица тога што се *девширма* није често одвијала на српском етничком простору, остаје да се истражи. Скоро сви сем једног хукума говоре о отпору девширми: тако су у нахији Пећ нападнути *jabaşa* и његова пратња,¹³² као и у нахији Никшић;¹³³

¹²⁸ Одломак из опширне жалбе за санџак Смедерево: (...) "*Bal u yag ve arpa lâzımdır.*" diyü her cânibe birer ünüğe nâmina sekizer yüz dirhem yag ve birer kovan bal salup ve iki def'a karyeden karyeye kırkar-elliser kîle arpa salup bu [ve]chile re'âyâdan cebren ve kahran cem' idüp bir akça ve bir habbe virmeüyüp ve her üç-dört ayda bir voyvodaları geldüklerinde her karyeden "azıklık" diyü birer koç ve birer yük arpa cem' idüp ve "poklon" diyü birer koç ve birer lokna bugday ve birer lokna arpa kendüler için cem' idüp bu cümleye bir akça ve bir habbe virmeüyüp ve her voyvodası yigirmiser atlu levendât ile kendü atların yanlarınca yedek idüp re'âyânun bârgîrlerin alup binüp muttasıl karye be-karye gezüp her konakda re'âyânun ikiser-üçer koyunların ve sâyir me'kûlâtların ve atları için arpaların cebren ve kahran alup bir akça ve bir habbe virmeüyüp ve sübasıları dahı üçer-dörder levend ile bir taraftan gezüp re'âyâyâ anlar dahı nice vechile teklîfât idüp eger voyvodalarındur ve eger sübasılarındur (...) (12 Numaralı II, 106).

¹²⁹ (...) Mektûb gönderüp kasaba-i Helona'da (?) sâkin olan Sefer nâm kimesne bundan akdem ba'zı kal'aların telbîs ile) (عورلup ocaklardan tahsîl itdügi akçayı ehl-i mevâcibe teslîm itmeyüp ekl idüp husamâsı niçe bin akça üzerinde kaldugin sâbit idüp Ser'ile habs olunmıs iken habsden halâs olup varup telbîs mührile Tatar-bâzârı'nda olan emînden haylî akça alup taleb itdügin bildürmissin. İmdi, mezkûr bunda ele gelüp habs ile âdemüne teslîm olunup hukukî görilmek için sana gönderildi (3 Numaralı, 117)

¹³⁰ (...) fermân-ı hümayûnum ile harâc cem'ına varan kullaruma defter mücebince Beytûlmâl'e âyid olan harâcdan mâ'adâ kendüler için berâtlarında ta'yîn olunan akçadan ziyâde bir akça aldurmayup (...) (7 Numaralı III, 112).

¹³¹ (...) her biri hîn-i tahrîrde ra'ıyyetlerin ihzâr idüp bir ferdi kaçurmayalar. Şöyle ki; ba'de't-tenbîh eslemeyüp ra'ıyyetlerin kaçuranları ismî ve resmi ile defter eyleyüp Südde-i Sa'âdetüm'e gönderesin. (Исцо, 135).

¹³² V Numaralı, 156.

¹³³ (...) ümerâyla livâ-i mezbûrede 'acemi oğlânı Cem'ine gelan Dergâh-ı Mu'ellâm yayabaşlarından Ahmed, Prepolya kâzâsıda Nikşik nâhiyesinde oğlan taleb eyledik de vimeüyüp muhâlefet eylemeğin yarâr âdemler koşulup varup oğlan taleb eyledüklerinde cümlesi âlet-i harb ile üzerlerine gelüp oğlan virmeüyüp "elimizde emrimiz vardır" diyü hilâf-ı vâkı' ta'allül eyleyüp ve re'âyâyı ızlâl itdirüp (...) (Akçelik, 39 Numaralı, 252).

ненасилне методе спречавања прикупљања су примењиване у санџацима Босна, Херцеговина и Клис (сунећење немуслиманске деце),¹³⁴ те у санџаку Смедерево (подмићивање ради остављања деце родитељима).¹³⁵

Један каснији хукум за ејалет Босна не само да потврђује да су деца тамошњих муслимана (*potur-oğulları*) прикупљана у *девишirmi*, већ забрањује прикупљање деце свих осталих поданика у ејалету.¹³⁶

Из реченог може се закључити да фонд *Mühimme Defterleri* не може пружити не може пружити много података о законима и обавезама становништва српског етничког простора. Ту главни тип извора за проучавање остају канун-наме.¹³⁷ Речени фонд, ипак, пружа податке о нечему вероватно важнијем, а то је однос између прописаних закона или обавеза и стварног живота поданика. Главне две мане реченог фонда и на овом пољу су фрагментарност и могући субјективизам Царског Дивана.

¹³⁴ В. V Numaralı, 41.

¹³⁵ Исто, 134.

¹³⁶ (...) *Vusûl buldukda Bosna Vilâyeti'nden dahi üslûb-ı kadîm üzre alınan poturoğulları şekillü olan ammâ Türkçe bilmeyüp acemî olan kişileri alup "poturoğlu" deyü emrime muhâlif ahardan oğlan karışmadan be-gâyet ihtiyât eylesin. Bu bâbda ihtimâm idüp himâyet ile acemi oğlanlığına yararın alıkoyup yaramazın cem' itmeden ve hilâf-ı emr bir keleş oğlan alınmakdan ihtiyât eylesin. Ol bahâne ile bir ferdden celb ü ahz olunmadan dahi sakınasın. (...)* (Aytaç, 66 Numaralı, 166).

¹³⁷ Прва канун-нама објављена на простору бивше Југославије је: Џ. Truhelka, „Stari turski agrarni zakonik za Bosnu“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XXVIII (1916), 427-476.

Верски живот

Кључна питања за изучавање историје српског народа у XVI веку јесу питања судбине Српске патријаршије и верског суживота. Колико у одговарању на та питања може помоћи фонд *Mühimme Defterleri*, покушаће се одговорити у наредном поглављу.

Будући да у исламу не постоји еквивалент цркви као организацији, не чуди што у османској правној терминологији не постоји термин за цркву у том контексту. Како је већ примећено у историографији, за Османско царство је црква била попут фискалне јединице или еснафа.¹³⁸ Положај неке цркве засниван је на уговору о закупу пореза (*mukataa*) између два лица, султана с једне и *патријарха* (*patrik*, термин који је могао да означава и поглавара аутокефалне цркве).¹³⁹ То значи и да се питањима цркве није бавио директно Царски Диван, већ канцеларија великог дефтердара (*başdefterdari*) по имену *Mukataa Kalemî*.¹⁴⁰

Стога је јасно да на питања о организацији и структури Српске патријаршије фонд *Mühimme Defterleri* не може дати одговора. Будући да се у историографији 1557. година конвенционално узима као датум обнове Српске патријаршије, такође је јасно да о питањима обнове речени фонд, то јест бар његов део који се тиче XVI века, не може донети нових информација.¹⁴¹ Међутим, то не значи да је фонд сасвим бескористан.

Речени фонд може донети вести о судбини појединих храмова и манастира. Тако се може приметити да су рушевине цркава коришћене за изградњу хамама,

¹³⁸ Н. С. Шулетић, „Подаци о бератима архијереја Пећке и Охридске архиепископије у дефтеру прихода Канцеларије црквених муката (BOA, KK 2542-33)“, *Српске студије* 1 (2010) 177-193; Н. İnalçik, „The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans“, *Turcica* 21-23 (1991) 407-435.

¹³⁹ Шулетић, „Подаци о бератима“, 178-180.

¹⁴⁰ М. S. Kütükoğlu, „Osmanlı İktisadi Yapısı“, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. E. İhsanoğlu, İstanbul 1994, 513-519; уп. Т. Papademetriou, *Render unto the Sultan. Power, Authority, and the Greek Orthodox Church in the Early Ottoman Centuries*, Oxford 2015, 107-179.

¹⁴¹ О српској цркви у периоду између 1459. и 1557. в: *Исти*, „Српска црква после 1459. године. О интеграцији српског клера у турски фискални систем“, *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. М. Спремић, Београд 2009, 331-349.

како се види на примеру подгоричке цркве,¹⁴² или да су претваране у џамије, што се може видети на примеру барске цркве.¹⁴³ Иако су нетачне тврдње да су оваквим поступцима кршена правила шеријата, речени примери показују да су однос према хришћанским храмовима диктирале тренутне околности и жеља за истицањем супериорности ислама.

О поправкама хришћанских богомоља није пронађена ниједна вест, а о подизању нових храмова је пронађена једна, у санџаку Ћустендил.¹⁴⁴ Остаје да се види да ли ово потврђује друге вести о тешком материјалном положају Српске патријаршије, да су се ова питања решавала мимо Царског Дивана, или је у питању пука коинциденција.¹⁴⁵

У фонду *Mühimme Defterleri* може се препознати само она улога свештенства која је била битна за државу: прикупљање пореза. Осим што је свештенство убирало порез од ког је плаћало држави годишњи одсек (*mukātaa*), оно је могло бити позивано да позива народ на давање друге пореза за државу, како се може видети на примеру санџака Зворник. Ту је свештенству Царски Диван наредио да, заједно са кнезовима и виђеним људима (*âyan*) предаје залихе за пролаз царске војске.¹⁴⁶

Јасно је да је таква улога, уз недостатак икакве посебне заштите, доводила свештенство у опасан положај. Из примера монаха Макарија у нахији Пећ,¹⁴⁷ те

¹⁴² (...) *Dukagin Begi Abdülbâkı mektûb gönderüp Leş iskelesi'nde binâ olunacak hammâma mermer lâzım olup bundan akdem Podgorice nâhiyesinde bir harâbe kilise olup müteveffâ olan beg, İskenderiyye'de binâ itdüğü hammâma ba'zı mermerlerin getürdüp* (3 Numaralı, 355).

¹⁴³ (...) *emr-i şerîfимle Bar Kal'asına varuldukda kal'a-i mezbûre de sâkin olan Müslümanlar gelüp kal'a-i mezbûre içinde vâki' olan kilise-i kebîrin etrâf ve cevânibini kendü evlerimiz olup ve kapısı mecma'-ı nâs olup kefare âyin-i bâtlaları üzere meyhânelerinde âyende vü revende ile şîrb-i hamr ve hünzîrlerin zebh eyledüklerinde râyiha-i habîselerinden müte'ezzî oluruz bi'l-fi'l kal'a içinde olan câmi'-i şerîfin imâmet ve hitâbeti on beş akçe iledir.* (Yazıcı, 39 Numaralı, 129-130)

¹⁴⁴ (...) *yerlerinde bes altı bin kafir cem'etmege kadirdir bir kilise ihdas eyleyüp zikrolunan yerleri vakf etmislerdir nicesini tutup arz eyleyüp helak eylemistir ele girmeyüp hâlâ iki yüz mikdârı kafir ile bazı zımmının eger kilise basup* (...) (Şahin, 22 Numaralı, 65-66). По свој прилици је црква рађена без дозволе власти.

¹⁴⁵ Вероватније је у питању друга могућност; в. Н. С. Шулетих, „Под турском влашћу, до краја XVIII века“, *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја, идентитет, угроженост, заштита*, ур. Д. Војводић, М. Марковић, Београд 2017, 17.

¹⁴⁶ V Numaralı, 293.

¹⁴⁷ (...) *"Yaylak'dan kasaba-i İpek'e gelen tağ dibinde hâlî yirler olup harâmîden ziyâde havfolunup ekser zamânda fesâddan hâlî olunmayup mezbûr derbend kurbinde İsbas Kenîsesi dimekle ma'rûf kilise Makarena nâm râhibün olup harâmîler gelüp kapusun yıkup mâl-ı mîriden otuz-kırk bin akçasın alup hıfzı*

једног манастира у санцаку Херцеговина,¹⁴⁸ види се да су храмови и свештенство постали примамљива мета разбојницима.

Иако су села обично била верски хомогена, исто се не може рећи за градове. Главна брига османских власти јесте била да не дође до отпадања од вере (*irtidad*) код муслимана, због заједничког живота са *неверницима*. Таква брига се може видети код жалби о кафанама у Београду,¹⁴⁹ или о пијанчењу и једењу свињетине у Бару,¹⁵⁰ или на Руднику.¹⁵¹ Колико год такве наредбе говориле о старању османских власти за *чистоту вере*, толико они говоре колико су верска правила заиста поштована.

Једна карактеристика верског суживота јесте и такозвано *двоверје*. У питању је феномен који је познат још од раних дана ислама, и није карактеристичан ни за једно посебно подручје. Ради се о номиналном прихватању ислама, али стварном остајању у старој вери. Овакав пример у хукумима може се наћи за нахију Пећ, чији су становници узимали муслиманска имена, иако су и даље ишли у цркву и тамо вршили обреде.¹⁵²

lâzim olmağın on altı hânelü Bodofca ve sekiz hânelü (—) nâm karyeler halkı meclis-i şer'a gelüp (...) (VII Numaralı I, 560-561).

¹⁴⁸ (...) *Fi'l-vâkı' fesâd ü şenâ'atlarine müte'allık üzerlerine sübût u zuhûr bulan mevâddı yazup bildiresin. Min-ba'd hilâf-ı şer'-i mutahhar kimesneye iş itdirmeyesin, eslemeyeni yazup bildiresin.* (Aytaç, 66 Numaralı, 158-159).

¹⁴⁹ (...) *Belgrad varoşında merhûm ve mağ[ff]ûrun-leh babam Sultân Süleymân Hân nevvera'llâhü merkadehû Câmi'-ı Şerîfi ile Ferhâd Kethudâ Câmi'ı mâbeynlerinde kâfir mahallesi olup evleri cümleten mey-hâneler olup gavgâ vü galebeden müslimânlar huzûr-ı kalble edâ-i salât itmeğe mâlik olmayup ve serhoş havfından işâ namâzına hâzır olmağa kudretleri olmayup ve ekser evkât âdem çalınduğundan mâ'adâ katl-i nefis olmakdan hâlî olunmayup el-ân bir kan dahı olup fitne vü fesâddan hâlî değıldür. Etrâf-ı şehirde kefare mahallesi olmağa kâbil hâlî yirler bî-nihâyedür. Zikrolunan kâfir mahallesin âhar mahalle kaldurmaların taleb iderüz." diyüp fi'l-vâkı' mezkûr mahallede fitne vü fesâd ve gavgâ vü galebe eksük olmayup âhar mahalle intikâl olmaları müslimânlara enfa' olup ve câmi'lar kadîm, mey-hâneler hâdis olup ref' olunmak ümmîd itdüklerin (...)* (7 Numaralı I, 497-498).

¹⁵⁰ B. HOT. 135.

¹⁵¹ B. V Numaralı, 42.

¹⁵² (...) *Bir karye halkı ısyân üzre olup harâcların virmeyüp müslimân nâmına içlerinde sâkin olan kimesneler şurût-ı İslâm'dan aslâ nesne bilmeseler ve erkân[dan] hiç bir nesne ri'âyet eyleseler âyîn-i kefereyi kemâliyle ri'âyet idüp ve tezvîclerin dahı kefare âyînleri üzre eyleseler ve evlâdları zuhûra gelse evvelâ keniseye iledüp papazlarına isim kodurdup ba'dehü müslimân adın kosalar ve çağırduklarında müslimân nâmiyla kâfir nâmin mürekkeb idüp Ferhâd-Kün ve Pîrî-Garameş ve Husrev-Domyan ve Hasan-Boğdan gibi çağırsalar ve kızların kâfirlere tezvîc eyleseler, bunun gibi tâyîfenün cemî'an katlleri halâldür*." diyü fetvâ-yı şerîfe virilmişdür. Bu bâbda fetvâ-yı şerîfe mücebince amel idüp bu bahâne ile mutî' u munkâd u harâc-güzâr olup kendü hâllerinde olan kefare tâyîfesine dahl ü te'addî olunmakdan ve hilâf-ı şer' ve mugâyir-i emr-i hümayûn iş olmakdan ziyâde hazer idüp muhtâc-ı arz olanı tafsîli ile yazup Südde-i Sa'âdetüm'e arzeyelesin (...)* (7 Numaralı III, 238).

Фонд *Mühimme Defterleri* не доноси много података о верском животу на српском етничком простору. Свега је неколико хукума који говоре о судбини појединих храмова, улози свештенства при скупљању пореза, верској сегрегацији и феномену *двоверја*. Додатна препрека је што је често тешко разликовати православне храмове и свештенство од храмова и свештенства других деноминација, што је последица немара османске администрације за финесе које раздвајају немуслимане. Стога за ова питања одговоре треба потражити у дефтерима канцеларије црквених муката.

Закључак

Фонд *Mühimme Defterleri* може допринети бољем разумевању догађајне историје и појединих феномена. Како се могло видети, не постоји тип османских извора који би могао да парира реченом фонду на пољу питања миграција, злоупотреба, злочина, побуна, статуса појединих група становништва, судбина појединих храмова и сл.

Пошто се Царски Диван није бавио свим питањима у царству, како се види на примеру дефтердара, који је задужен за цркве, јасно је да се не може очекивати од реченог фонда да да податке у тим областима. Фонд исказује своје слабости тамо где је потребна анализа историјских структура (структура становништва, пореза, прихода, цркава и сл); но и тад речени фонд може употпунити разумевање неких структура (девширма у сандаку Босна). Речени фонд такође пати од неких општих мана османских извора (ако то историчар сме назвати манама), попут недостатка података о етницитету поданика.

Ваља имати на уму да су закључци овог рада утемељени на једва нешто више од трећине грађе доступне у фонду, с обзиром да је свега око 36% грађе до сад објављено. Остатак грађе, стога, може довести до велике промене у закључцима неких будућих и бољих историчара. Сматрамо да је фонд незаобилазан у истраживању историје српског народа XVI века, пошто доноси огроман број нових података, чега се мали део могао, надамо се, приметити и у овом раду.

Списак литературе и извора

Коришћени извори

1. *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-980/1558-1560). <Özet ve Transkripsiyon> – <Tıpkıbasım>*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1993.
2. *5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566). <Özet ve İndeks> – <Tıpkıbasım>*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1994.
3. *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565). I-II*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1995.
4. *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569). I-IV*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1998-1999.
5. *12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979/1570-1572). I-II*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1996.
6. A. Acar, *74 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (121-241). Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum 2015.
7. E. Akçelik, *39 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (S. 1-118), Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum 2013.
8. M. Ali Atıcı, *Mühimme Defteri – 61 (994-995/1586-1587). Metin-Tahlil (Sayfa: 1-100; Hüküm: 1-243). Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 1997.
9. Y. Aydın, *27 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özet, Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 280-408). Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum 2014.
10. R. Aytaç, *66 Numaralı (H. 997-998/M. 1589-1590) Mühimme Defteri (İnceleme-Metin). Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2014.
11. S. Bayrak, *16 Numaralı Mühimme Defteri'nin (238-394) Transkripsiyonu. Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum 2016.
12. H. Çağlikeçecigil, *24 Numaralı Mühimme Defteri'nin (H. 981-982/M. 1573-1574 1-80 s.), Yüksek Lisans Tezi*, Kayseri 2014.
13. İ. Canpolat, *72 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 160-320). Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum 2013.

14. F. Çiçek, *69 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (169-336)*. Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2011.
15. A. Çukuyurt, *50 Numaralı Mühimme Defteri (993/1585)*. Değerlendirme – Transkripsiyon (s. 84-166). Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
16. S. Çelik, *21 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.
17. S. Demir, *75 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (s. 1-171)*, Erzurum 2008.
18. Ö. Döşemetaş, *27 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özet, Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (1-140)*. Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2014.
19. Y. Eren, *34 Numaralı ve H. 986/1578 Mühimme Defteri [s. 1-164] „İnceleme-Metin“*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.
20. M. Günay, *55 Numaralı Mühimme Defteri*. Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1996.
21. G. Kahveci, *29 Numaralı Mühimme Defteri (984/1576) (Tahlil-Özet-Transkripsiyon)*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1998.
22. S. Kar, *63 Numaralı Mühimme Defteri (995-996/1587-1588)*. <Özet ve Transkripsiyon>. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.
23. M. Karababa, *50 Numaralı Mühimme Defteri (991-993/1583-1585)*. Değerlendirme - Transkripsiyon (s. 1-80) Dizin. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.
24. B. Karabıyık, *54 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (221-291)*. Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2012.
25. M. Karaca, *68 Numaralı Mühimme Defteri (Tasnif-Transkripsiyon)*. Master Tezi, Ankara 1999.
26. M. S. Kaya, *69 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (1-168)*. Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2013.
27. A. Keleş, *75 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (s. 172-331)*, Erzurum 2011.
28. H. Muharrem Bostancı, *19 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.
29. S. Nacak, *34 Numaralı Mühimme Defteri (H. 986/M. 1578) Transkripti ve Değerlendirilmesi (164-326 Sayfaları Arası)*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.

30. O. Paşazade, *9 Numaralı Mühimme Defteri (977-978/1569-1570). <Özet ve Transkripsiyon>. Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2006.
31. S. Sakarya, *43 Numaralı Mühimme Defteri (H. 988/M. 1580). Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi [s. 1-108]*, Kayseri 2014.
32. R. Şahin, *22 Numaralı Mühimme Defterinin (H. 981/M. 1573) Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 1-107). Yüksek Lisans Tezi*, Kayseri 2014.
33. Z. Şahin, *72 Numaralı Mühimme Defteri (VR. 231-473). İnceleme-Metin. Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2014.
34. Ö. Sevilmiş, *54 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (153-220). Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum 2012.
35. A. Tanrivermiş, *72 Numaralı Mühimme Defteri (VR. 1-230). İnceleme-Metin. Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2014.
36. C. Taşkesenlioğlu, *74 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (1-117). Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum 2012.
37. H. Ülker, *51 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)*, İstanbul 2006.
38. F. Yazıcı, *54 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (1-154). Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum 2010.
39. M. Yazıcı, *39 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 119-240), Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum 2013.
40. C. Yıldız, *Mühimme Defteri – 60 (Sayfa 209-314; Hüküm 492-942; Tarih 993-994/1585-1586) (Tahlil-Metin)*, İstanbul 1998.
41. Ö. Yılmaz, *72 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (s. 1-159). Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum 2013.
42. Ö. Yüce, *59 Numaralı Mühimme Defterinin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi. Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum 2007.

Коришћена литература

1. Б. Ђурђевић, „О кнезовима под турском управом“, *Историски часопис* 1-2 (1948) 132-166.
2. Ф. Емедић, „Историја једне миграције с почетка XVI стољећа. Сремски изгнаници на Галипољу“, *Историјски часопис* XLII-XLIII (1996), 237-252.
3. *Јадар у прошлости*, Лозница 1985.

4. *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. М. Спремић, Београд 2009.
5. Г. Томовић, „Ктитори манастира Свете Тројице Пљеваљске“, *Гласник Завичајног музеја*, књ. 7 (2010), 37-55.
6. Р. Тричковић, „Поклон“, *Историјски часопис* 35 (1988) 55-74.
7. Р. Тричковић, *Српска црква средином VII века*, Београд 1980.
8. А. Фотић, „Обнова манастира Св. Саве Освећеног код Јерусалима 1613. године“, *Balkanica* XXI (1990) 225-238.
9. Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда, I-I: Турски катастарски пописи Београда и околине 1475–1566*, Београд 1964.
10. Н. С. Шулетић, „Подаци о бератима архијереја Пећке и Охридске архиепископије у дефтеру прихода Канцеларије црквених муката (ВОА, КК 2542-33)“, *Српске студије* 1 (2010) 177-193.
11. Н. С. Шулетић, *Сремски санџак у XVI веку. Докторска дисертација*, Београд 2013.
12. *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја, идентитет, угроженост, заштита*, ур. Д. Војводић, М. Марковић, Београд 2017.
13. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire. Volume I: 1300-1600*, eds. H. İnalcık, D. Quataert, Cambridge 1994.
14. F. Barjaktarević, „Glavni carigradski arhiv i ispisi iz njega“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 6-7 (1956), 283-299;
15. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Müdürlüğü, İstanbul 2010.
16. G. Dávid, „XVI. Yüzyılda Osmanlı-Habsburg Mücadelesinin bir Kaynağı Olarak Mühimme Defterleri“, *Tarih Dergisi* 53 (2011), 295-349.
17. E. Dingaç, „Bir Menzil Defterine Göre III. Osman Dönemi’nde Yapılan Atamalar“, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 24 (2009) 71-81.
18. B. Đurđev, „Gliša Elezović, Iz carigradskih turskih arhiva – mühimme defteri“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 2 (1951), 321-326.
19. G. Elezović, *Iz carigradskih turskih arhiva. Mühimme defteri*, Beograd 1951.
20. *Encyclopaedia of Islam. Volume VII (MIF-NAZ)*, Leiden-New York 1993.
21. *Encyclopaedia of Islam. Volume VIII (NED-SAM)*, Leiden 1995.

22. A. Fotić, „Tracing the Origin of a New Meaning of the Term Re‘āyā in the Eighteenth-Century Ottoman Balkans“, *Balkanica* 48 (2017), 55-66.
23. Y. Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1990.
24. A. Handžić, „Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku“, *Jugoslovenski istorijski časopis* 1-2 (1974) 60-68.
25. H. İnaldžik, „Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva. Hrišćanske spahije u Rumeliji u XV vijeku i njihovo porijeklo“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 3-4 (1952/1953), 23-54.
26. H. İnalcık, „Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü“, *Belleten* 46 (1948), 349-402.
27. H. İnalcık, „The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans“, *Turcica* 21-23 (1991) 407-435.
28. M. S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994.
29. G. L. Lewis, *Turkish Grammar*, Oxford-New York 2000.
30. *Muhimme defteri. Dokumenti o našim krajevima*, prir. E. Kovačević, Sarajevo 1985.
31. İ. Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 2008.
32. *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi. Cilt I*, ed. E. İhsanoğlu, İstanbul 1994.
33. *Osmanlı Teşkilât, Cilt VI*, Ankara 1999.
34. T. Papademetriou, *Render unto the Sultan. Power, Authority, and the Greek Orthodox Church in the Early Ottoman Centuries*, Oxford 2015.
35. W. S. Peachy, „Register of Copies or Collection of Drafts? The Case of Four Mühimme Defters from the Archives of the Prime Ministry in Istanbul“, *Turkish Studies Association Bulletin* X/2 (1986), 79-85.
36. M. Sertoğlu, *Muhteva Bakımından Başvekalet Arşivi*, Ankara 1955.
37. H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964.
38. Ć. Truhelka, „Stari turski agrarni zakonik za Bosnu“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XXVIII (1916), 427-476.
39. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 5*, İstanbul 1995.
40. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 9*, İstanbul 1994.

41. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 13*, İstanbul 1996.
42. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 31*, İstanbul 2006.
43. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 34*, İstanbul 2007.
44. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 43*, İstanbul 2013.
45. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara 1984.
46. M. Vasić, „Etnička kretanja u bosanskoj krajini u XVI vijeku“, *Godišnjak Istoriskog društva BiH* XIII (1962) 233-249.